

CUADRANTE

Nº 27

Cuadrante

Revista semestral de Estudos Valleinclinianos e Históricos

 Amigos
Valle-Inclán.
Vilanova de Arousa

Cuadrante

Revista semestral de Estudos Valleinclanianos e Históricos

Amigos
Valle Inclán
Vilanova de Arousa

Editada pola

Asociación de Amigos de Valle-Inclán e a Fundación Valle-Inclán

Manuel Alberca, Joaquín del Valle-Inclán, *Don Ramón en su primer viaje a México. El testimonio de Baldomero Menéndez y Acebal.*

Rodolfo Cardona, *Los esperpentos: 1920-1930.*

Laura Giaccio, *Presencia de Ramón del Valle-Inclán en la revista CARAS Y CARETAS.*

PÁXINA

6

22

68

Edita

Asociación de Amigos de Valle-Inclán

Presidente

Joaquín del Valle-Inclán Alsina

Praza dos Olmos, 9 baixo
36620 Vilanova de Arousa
(Pontevedra)

Apartado de Correos Nº 66
www.amigosdevalle.com
amigosvalleinclan1@hotmail.es

Número 27. Decembro 2013

Director

Francisco X. Charlín Pérez

Subdirectora

Sandra Domínguez Carreiro

Secretario de redacción

Víctor Viana

Consello de Redacción

Joaquín del Valle-Inclán Alsina

Margarita Santos Zas

Juan Antonio Hormigón

Rodolfo Cardona

Xosé Luis Axeitos

Jesús Blanco García

Juan Fernando de Laiglesia

Fernando López-Acuña López

Xaquín Núñez Sabarís

José María Paz Gago

Ramón Torrado

José María Leal

Ramón Martínez Paz

Xosé Lois Vila Fariña

Redacción Buenos Aires*Redactora jefe*

María del Carmen Porrúa

Consejo de Redacción

Leda Schiavo

Marcelo Topuzian

Raúl Illescas

Adriana Minardi

Mirtha L. Rigoni

Gladys Granata de Egües

Mabel Brizuela

Germán Prósperi

Laura Scarano

Marcela Romanos

Marta Ferrari

Danilo Santos

PÁXINA

101

119

171

Silvio Martínez Vicente, *Un modelo de simulación sobre Luces de bohemia, de Ramón del Valle-Inclán.*

Xosé María Leal Bóveda, *Os muíños e o ciclo do pan na obra de Valle. Segunda parte.*

Roger Tinnell, con la colaboración de Fernando López-Acuña López, *Música basada en la obra de Ramón María del Valle-Inclán y Montenegro.*

Xestión e administración

Pablo Ventoso Padín

Ángel Varela Señorán

Comunicación

Luis Menéndez Villalva

Deseño e maquetación

Carlos Sánchez Crestar

Imprime

Imprenta da Deputación de Pontevedra

Dep. Legal

PO-4/2000

ISSN

1698-3971

Cuadrante non manterá correspondencia sobre orixinais recibidos e non solicitados. A responsabilidade das opinións vertidas pertence exclusivamente ós autores, o mesmo que o respecto á propiedade intelectual, recaíndo sobre eles calquera acción xudicial no caso de producirse plaxio.

Esta revista ha recibido una ayuda a la edición del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.

CEDRO

La Editoñal, a los efectos previstos en el artículo 32.1 párrafo segundo del vigente TRLPI, se opone expresamente a que cualquiera de las páginas de *Cuadrante* o partes de ella sean utilizada para la realización de resúmenes de prensa. Cualquier acto de explotación de la totalidad o parte de las páginas de *Cuadrante* precisará de la oportuna autorización que será concedida por CEDRO mediante licencia dentro de los límites establecidos en ella.

Como terán observado os lectores habituais de **Cuadrante**, nos últimos números da revista houbo cambios importantes. Incorporáronse de xeito progresivo ao Consello de redacción recoñecidos valleinclanistas e outros estudiosos de ámbitos relacionados coa obra de Valle-Inclán como as artes, a música ou a historia. Tamén é notoria a substitución do antigo deseño da revista polo que agora presenta -obra de Carlos Sánchez Crestar-, que incorpora novo tipo de letra e disposición de páxina e outorga protagonismo artístico ao rico patrimonio iconográfico relativo ao escritor.

Sen embargo, as novidades non se esgotan aquí. Meses atrás, o presidente da Asociación "Amigos de Valle-Inclán", Joaquín del Valle-Inclán Alsina, prantexou como importante obxectivo a difusión da revista nos países máis destacados pola súa relación co escritor, fose esta de índole biográfica -México-, por unha copiosa produción crítica sobre a súa obra -Estados Unidos-, ou por ambos motivos -Italia, Francia e países sudamericanos, en especial Argentina. Tamén neste sentido, Rodolfo Cardona propuxo a creación de delegacións da Asociación e redaccións correspondentes de **Cuadrante** e propiciou con María del Carmen Porrúa o futuro establecemento da primeira en Bos Aires.

Opasado 19 de xullo, o presidente de Amigos de Valle-Inclán e o director da revista fomos invitados a presentar o número 25 de **Cuadrante** no "XVIII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas" celebrado en Bos Aires. Reunidos a continuación con María del Carmen Porrúa, Marcelo Topuzian e Raúl Illescas, profesores da Universidad de Buenos Aires, acordamos a creación da delegación de Amigos de Valle-Inclán e a redacción correspondente da revista nesta capital, que será a encargada, ademais, da elaboración dun número especial (o 29) dedicado ao estudo da relación de Valle-Inclán con Sudamérica. Intégrana: María del Carmen Porrúa (xefatura de redacción-correspondente), Leda Schiavo, Marcelo Topuzian, Raúl Illescas, Adriana Minardi e Mirtha L. Rigoni, da Universidad de Buenos Aires; Gladys Granata de Egües (Universidad de Mendoza); Mabel Brizuela (Universidad de Córdoba); Germán Prósperi (Universidad de Rosario-Litoral); Laura Scarno, Marcela Romanos e Marta Ferrari (Universidad de Mar del Plata); e Danilo Santos (Universidad de Santiago de Chile).

*****

Este novo número de **Cuadrante** ten tamén unha importante presenza de América nas súas páxinas.

Ábrese cun artigo de Manuel Alberca e Joaquín del Valle-Inclán que, seguindo a testemuña de Baldomero Menéndez y Acebal, aportan datos ata o de agora descoñecidos sobre a primeira viaxe de Valle-Inclán a México. A continuación, o hispanista norteamericano Rodolfo Cardona continúa a súa viaxe crítica polo teatro de Valle en "Los esperpentos, 1920-1930". É o cuarto dun total de cinco artigos que conforman un libro inédito escrito nos anos 80 do pasado século -*Hacia el Esperpento: Trayectoria de Valle-Inclán en busca de un nuevo teatro*- que **Cuadrante** ten o privilexio de publicar por entregas. Pola súa banda, a estudiosa arxentina Laura Giaccio, da Universidad de La Plata, tras un exhaustivo escrutinio da revista bonaerense *Caras y Caretas*, analiza a presenza de Valle nesta publicación.

Silvio Martínez, do Centro de Ciencias Humanas y Sociales do CSIC (Madrid), aborda o estudo dun texto literario dende presupostos científicos en "Un modelo de simulación sobre *Luces de bohemia*, de Ramón del Valle-Inclán", onde analiza, partindo da técnica de modelado e simulación denominada dinámica de sistemas, as relacións causa-efecto na trama desta obra dramática de Valle. Segue a este traballo "Os muíños e o ciclo do pan na obra de Valle" de José María Leal, un relato contextualizado historicamente da presenza dos muíños tradicionais galegos na literatura de Valle-Inclán. Pon o broche final a este número "Música baseada en la obra de Ramón María del Valle-Inclán y Montenegro", de Roger Tinell e Fernando López-Acuña, un amplo catálogo das partituras musicais inspiradas na obra de don Ramón.

Francisco Xavier Charlín Pérez,
Director de **Cuadrante**

Como habrán podido observar los lectores habituales de **Cuadrante**, en los últimos números de la revista ha habido cambios importantes. Se han ido incorporando de manera progresiva al Consejo de redacción reconocidos valleinclanistas y otros estudiosos de ámbitos relacionados con la obra de Valle-Inclán como las artes, la música o la historia. También es notoria la sustitución del antiguo diseño de la revista por el que ahora presenta -obra de Carlos Sánchez Crestar- que incorpora nuevo tipo de letra y disposición de página y otorga protagonismo artístico al rico patrimonio iconográfico relativo al escritor.

Sin embargo, las novedades no se agotan aquí. Meses atrás, el presidente de la Asociación "Amigos de Valle-Inclán", Joaquín del Valle-Inclán Alsina, planteó como importante objetivo la difusión de la revista en los países más destacados por su relación con el escritor, fuese esta de índole biográfica -México-, por una copiosa producción crítica sobre su obra -Estados Unidos-, o por ambos motivos -Italia, Francia y países sudamericanos, en especial Argentina. También en este sentido, Rodolfo Cardona propuso la creación de delegaciones de la Asociación y redacciones corresponsales de **Cuadrante** y propició con María del Carmen Porrúa el futuro establecimiento de la primera en Buenos Aires.

El pasado 19 de julio, el presidente de Amigos de Valle-Inclán y el director de la revista fuimos invitados a presentar el número 25 de **Cuadrante** en el "XVIII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas" celebrado en Buenos Aires. Reunidos a continuación con María del Carmen Porrúa, Marcelo Topuzian y Raúl Illescas, profesores de la Universidad de Buenos Aires, acordamos la creación de la delegación de Amigos de Valle-Inclán y la redacción corresponsal de la revista en esta capital, que será la encargada, además, de la elaboración de un número especial (el 29) dedicado al estudio de la relación de Valle-Inclán con Sudamérica. La integran: María del Carmen Porrúa (jefatura de redacción-corresponsal), Leda Schiavo, Marcelo Topuzian, Raúl Illescas, Adriana Minardi y Mirtha L. Rìgoni, de la Universidad de Buenos Aires; Gladys Granata de Egües (Universidad de Mendoza); Mabel Brizuela (Universidad de Córdoba); Germán Prósperi (Universidad de Rosario-Litoral); Laura Scarano, Marcela Romanos y Marta Ferrari (Universidad de Mar del Plata); y Danilo Santos (Universidad de Santiago de Chile).

*****

Este nuevo número de **Cuadrante** tiene también una importante presencia de América en sus páginas.

Se abre con un artículo de Manuel Alberca y Joaquín del Valle-Inclán, quienes siguiendo el testimonio de Baldomero Menéndez y Acebal, aportan datos hasta ahora desconocidos sobre el primer viaje de Valle-Inclán a México. A continuación, el hispanista norteamericano Rodolfo Cardona continúa su viaje crítico por el teatro de Valle en "Los esperpentos, 1920-1930". Es el cuarto de un total de cinco artículos que conforman un libro inédito escrito en los años 80 del pasado siglo -*Hacia el Esperpento: Trayectoria de Valle-Inclán en busca de un nuevo teatro*- que **Cuadrante** tiene el privilegio de publicar por entregas. Por su parte, la estudiosa argentina Laura Giaccio, de la Universidad de La Plata, tras un exhaustivo escrutinio de la revista bonaerense *Caras y Caretas*, analiza la presencia de Valle en esta publicación.

Silvio Martínez, del Centro de Ciencias Humanas y Sociales del CSIC (Madrid), aborda el estudio de un texto literario desde presupuestos científicos en "Un modelo de simulación sobre Luces de bohemia, de Ramón del Valle-Inclán", donde analiza, partiendo de la técnica de modelado y simulación denominada dinámica de sistemas, las relaciones causa-efecto en la trama de esta obra dramática de Valle. A este trabajo le sigue "Os muiños e o ciclo do pan na obra de Valle" de José María Leal, un recuento contextualizado históricamente de la presencia de los molinos tradicionales gallegos en la literatura de Valle-Inclán. Pone el broche final a este número "Música basada en la obra de Ramón María del Valle-Inclán y Montenegro", de Roger Tinell y Fernando López-Acuña, un amplio catálogo de las partituras musicales inspiradas en la obra de don Ramón.

Francisco Xavier Charlín Pérez,
Director de **Cuadrante**

Os muíños e o ciclo do pan na obra de Valle 2ª parte

José María Leal Bóveda

 A primeira parte deste traballo foi publicada en

Cuadrante. Revista de Estudios Valleinclanianos e Históricos,

nº 25, decembro 2012. Pp. 153-192.

As alusións ós muíños, muiñeira ou muiñeiro na obra de Valle-Inclán son constantes. Así, Lavaud-Fage¹ faino constar para a narrativa curta e apunta que hai referencias ó tema en cuestión en “A media noite”, “El Rey de la máscara”, “Un cabecilla”, “Hierbas olorosas”, “La adoración de los reyes”, “Égloga”, Geórgicas” e “La misa de San Electus”. Pola nosa conta temos constancia de se que fai o propio, amén do indicado, en *Águila de Blasón*, *El embrujado*, *Divinas palabras*, *La rosa de papel*, *Aromas de leyenda*, *El pasajero*, “Hierba santa”, *Jardín umbrío*, *Sonata de otoño*, *Flor de santidad* e *El rueda ibérico*, “La casa de Aizgorri (Sensación)”, entre outros títulos. Neste senso, a antedita Lavaud-Fage en obra xa citada establece ata tres niveis de interpretación sobre un tema moi recorrido por Valle-Inclán nos seus contos: o muíño. Nun primeiro nivel estaríamos diante do significado primario ou natural do termo, que non

¹ LAVAUD-FARGE, ELIANE: “Un motivo folclórico en la narrativa de Valle-Inclán: el molino”. En GARCÍA DE LA TORRE, J. M. (Ed.): *Diálogos hispánicos de Amsterdam*. Nº 7. Valle-Inclán (1866-1936). *Creación y lenguaje*. Rodopi. Amsterdam. 1988. Ps. 39-48.

é outro que a definición da palabra muíño (*molino* en castelán) no dicionario. Así, falaríamos desta construción como o lugar no que se moe a “cibera”. Logo existe un segundo nivel de interpretación no que aparece o significado secundario ou convencional: posto en relación contextual cun concepto, o motivo vai ser o soporte figurativo dunha semántica e da lugar a unha imaxe. Nun terceiro nivel teremos que ver o que o suxeito (o creador da obra) revela, seguramente sen quererlo, do seu propio comportamento fronte ó mundo e os principios que o rexen. Para iso, a autora analizará o tema do muíño nos contos de Valle-Inclán comparándoo coas súas ocorrencias no refraneiro de Correas sobre todo, dado que tal refraneiro pode terse por unha especie de suma do pensamento popular tradicional².

Tendo moi presente esta análise filolóxica e simbólica de Lavaud, nós tentaremos abrir novas portas para darlle un xiro etnográfico, xeográfico e histórico ó estudo do mundo dos muíños na obra valleinclaniana, introducindo en cada hipótese que formulemos a significación que Lavaud lle outorga a un determinado parágrafo, ó tempo que consideramos grandemente o seu nivel de significado segundo o dito.

Nese contexto, moito se ten escrito sobre o carácter simbólico, idealista, da literatura do noso escritor en contraposición co realismo, naturalismo que se viña practicando nesas datas no noso país. Amén diso, tanto Lavaud (1988), Sobejano (2006), Moure (2012), Iglesias (1997) e outros insisten na fuxida que Valle-Inclán fai dos postulados realistas para refuxiarse nun idealismo propio dos modernistas, por exemplo, como Rubén Darío.

² LAVAUD-FARGE, ELIANE: “Un motivo folclórico en la narrativa corta de Valle-Inclán: el molino”. En *Diálogos hispánicos de Amsterdam*. Nº 7. *Valle Inclán (1866-1936). Creación y lenguaje*. Rodopi. Ámsterdam. 1988. Ps. 39-48. A autora cita a CORREAS, GONZALO: *Vocabulario de refranes y frases populares*. 1627. Texte établi, annoté et présenté par Louis Combet. Institut d’Études Ibériques e ibéroamericaines. Bordeaux. 1967.

³ SOBEJANO, GONZALO: *Ibidem*. P. 2.

En Valle o realismo tende cara a farsa e o grotesco. Non só Valle reacciona en contra, fano tamén Unamuno, Azorín, Miró, Pérez de Ayala e, en menor medida, Baroja ou Benavente. Non é este aspecto de época o que me interesa poñer de realce, senón o aspecto “nacional” do idealismo de Valle-Inclán. Segundo el, o gusto español sería realista, remiso á idea suprema e incondicionado, propicio ó relativo medio ou condicionado. Neste reproche aparece a preocupación por España. Para Valle-Inclán o realismo español é unha deficiencia e coincide neste, máis que con ningún outro, con Ortega e Gasset. A antipatía cara o realismo artístico da xente española é unha faceta da antipatía de Vallé-Inclán cara o realismo español en xeral, realismo que non significa interpretación activa e centrada do mundo experimentado, senón pasiva e cotiá acomodación a ese mundo no máis superficial e externo. O desgusto de Valle-Inclán respecto ó idealismo indíxena representa, pois, unha forma do seu odio á rutina, a mediocridade, o convencionalismo e a inhibición da vontade persoal³. Con estas premisas, e outras que logo explicaremos, tratará Valle o mundo dos muíños.

En xeral, Valle-Inclán apúntase tamén a vontade modernista de escribir mediante sensacións, apartando todo realismo indixenista. Mediante a configuración do muíño se recalca a tensión entre o vínculo que mantén o suxeito coa tradición e a súa profunda orixinalidade. A figura do muíño serve de soporte figurativo ó apego á sociedade patriarcal. O

exemplo é sen dúbida, este conto “Geórgicas”, onde entran en conflito dous mundos, o industrial nacente que se adiviña pero que se cala e o artesanal e primitivo que se contempla en vías de desaparición, desaparición que Valle comparte con outros escritores da súa época como en “La casa de Aizgorri” (cita 102) na que se explica como o fume negro do carbón de pedra se mestura coas neboas do val e o rumor da maquinaria inglesa co rumor do muíño patriarcal, no que a agua verde da presa se plateaba ó sol.

Contrapón a esta velada alusión ó mundo industrial o conto “La adoración de los Reyes” no que o muíño parece liberarse dos seus temas latentes acostumbrados para facerse soporte figurativo dunha nova temática moi pouco frecuente en Valle-Inclán. O muíño está presentado na claridade pacífica e soleada do alba:

la campiña de Belén, verde y húmeda sonreía en la paz de la mañana con el caseño de sus aldeas disperso, y los molinos lejanos desapareciendo bajo el emparrado de sus puertas (...). Bajo aquel sol amable que lucía sobre los montes iba por los caminos la gente de la aldea⁴.

Nesta atmosfera de paz, os Reis Magos, despois de adorar ó Neno Xesús, puxéronse de novo en camiño.

...Y los tres Reyes magos despojándose de sus coronas las dejaron en el pesebre a los pies del Niño. Entonces sus frentes tostadas por el sol y los vientos del desierto se cubrieron de luz, y la huella que había dejado el cerco bordado de pedrería era una corona más bella que sus coronas labradas en Oriente... Y los tres Reyes Magos repitieron como un cántico: ¡Éste es!... ¡Nosotros hemos visto su estrella!

Después se levantaron para irse, porque ya rayaba el alba, la campiña de Belén, verde y húmeda, sonreía en la paz de la mañana con el caseño, de sus aldeas disperso, y los molinos lejanos desapareciendo bajo el emparrado de las puertas, y las montañas azules y la nieve en las cumbres... (...). Ajenos a todo temor se tornaban a sus tierras cuando fueron advertidos por el cántico lejano de una vieja y una niña que, sentadas a la puerta de un molino, estaban desgranando espigas de maíz. Y este era el cantar remoto de las dos voces: camión de Santos Reyes, por caminos desviados, que por los caminos reás, Herodes mandou soldados...⁵

⁴ En *Jardín umbrío*, “La adoración de los Reyes”. P. 215.

⁵ En *Jardín umbrío*. “La adoración de los Reyes”. Vol. 1. P. 215.

⁶ LAVAUD-FARGE, ELIANE: *Ibidem*. P. 45.

Lavaud⁶ entende que a muiñeira e a nena son a voz de Deus e o muíño o lugar do prodixio, tema que existe tanto na tradición escrita como na oral: o muíño místico é, xa o lugar da contrición e alí se descargan costais de pecados, xa o sitio de exaltación da eucaristía, servindo toda a súa configuración á exaltación do nacemento, da paixón de Cristo feito pan eucarístico⁷. Simboliza pois a presenza de Deus baixo formas terreas como a simboliza o último exemplo do muíño no discurso valleinclaniano⁸.

⁷ REDONDO, AGUSTÍN: “De molinos, molineros, molineras. Tradiciones folklóricas en la España del Siglo de Oro”. En *Literatura y folklore: problemas de intertextualidad*. Salamanca; Ediciones Universidad de Salamanca. 1983. Ps. 101-115.

⁸ LAVAUD-FARGE, ELIANE: *Ibidem*. P. 45.

Pero non todo é placidez no mundo de Valle, de modo que o muíño volve ser utilizado no sentido contrario que no caso anterior en “El rey de la máscara” onde vemos que

...Sabel temblaba con todos sus miembros, y gemía preguntando qué hacían, lamentando su mala estrella, lo que iba a ser de ellos si la justicia se enteraba: ¡Tío... señor tío! Podemos avisar en el

Hórreo de Simes, Meaño, co de Vilatuxe, Lalín, dos poucos de planta en L en Galicia e millo secando no interior do hórreo en Corón, Vilanova de Arousa, polo San Martiño. Valle emprega con profusión o término troj ou troje para referirse a estes graneiros que sempre están cheos cando, por exemplo, D. Juan Manuel cobra os foros. Fonte: Leal.

*molino. El cura meditó un momento: no; ahí menos que en ninguna parte. Me parece que conocí a los hijos del molinero. Pero podemos enterrarlo en el corral, junto a los naranjos...*⁹

Ven o conto a que nas festas de Entroido un fato de persoas disfrazadas deixan na casa do cura o que semella ser un manequín pero que en realidade é un defunto. Diante da opción que dá Sabela de deixalo no muíño o crego resposta que aí menos que en ningunha parte porque creu ver entre os enmascarados ós fillos do muiñeiro. Segundo Lavaud, o muíño, como elemento da protoindustria galega, serve de soporte semántico ó tema do roubo e do asasinato¹⁰.

Por outra parte, cando existe o tema do roubo ou do asasinato sen outro motivo que a maldade dos seres que o cometen, é feito polos fillos do muiñeiro, é dicir pola segunda xeración, que obra en disonancia cos pais¹¹. Cando, en cambio, existe unha harmonía xeracional, o muíño é símbolo de paz, culminando esta paz no valor místico da figura na “Adoración de los reyes”¹².

En definitiva, certos temas están en conformidade absoluta co significado tradicional da configuración do muíño: a mala fama co roubo, o asasinato e o traballo ó que se alude de paso; noutros casos, as correspondencias entre o figurativo e o temático están en semi-consonancia coa tradición: o benestar material, o valor místico, o ruído, o amor e a maxia¹³.

Fora como fose, aceptando os postulados amentados anteriormente de Lavaud, con linguaxe idealizada ou non, podemos firmar que Valle-Inclán emprega con moito rigor conceptual e coñecemento de causa todo o relativo ó mundo dos muíños, tal e como intentaremos amosar. É máis, aínda idealizando nas súas obras todo o relativo a

⁹ En “El rey de la máscara”. *Jardín Umbrío*. Vol I. P. 252.

¹⁰ LAVAUD-FARGE, ELIANE: “Un motivo folclórico en la narrativa corta de Valle-Inclán: el molino”. En *Diálogos hispánicos de Amsterdam*. Nº 7. *Valle Inclán (1866-1936). Creación y lenguaje*. Rodopi. Ámsterdam. 1988. Ps. 39-48.

¹¹ Ver cita anterior na que os fillos do muiñeiro deixan o cadáver na casa do crego.

¹² LAVAUD-FARGE, ELIANE: “Un motivo folclórico en la narrativa de Valle-Inclán: el molino”. En GARCÍA DE LA TORRE, J. M. (Ed.): *Diálogos hispánicos de Amsterdam*. Nº 7. *Valle-Inclán (1866-1936). Creación y lenguaje*. Rodopi. Amsterdam. 1988. Ps. 46-47.

¹³ LAVAUD-FARGE, ELIANE: *Ibidem*. P. 46.

“Debullando” millo no Castro, Vilanova de Arousa e forno con pan de millo, boroa, no interior. Fontes: Lola Fernández, Leal.

estas construcións, expresa cun coñecemento absoluto sobre aquilo que tén que ver coa localización, tipos, propiedade, costumes, etc., dos mesmos.

2.1. O significado dos muíños e a súa evolución ó longo da historia.

Almacenado e secado o gran de cereal nos hórreos, utilizarémolo durante todo o ano, de acordo coas nosas necesidades caseiras para facelo pan, bolas e empanadas de millo, penso para os animais etc.

*...EL CABALLERO.- ¡No son sus culpas las que necesitan perdón. Son las mías! Todo el maíz que haya en la troje se repartirá entre vosotros. Es una restitución que yo os hago, ya que sois tan miserables que no sabéis recordar lo que debería ser vuestro. (...). Las casas en llamas serán hornos mejores para vuestra hambre que hornos de pan...*¹⁴

ou:

*...JUANA DE JUNO.- ¡Qué conveniencia os trae? LA ABUELA.- cambiar maíz por pan cocido. Estas espigas que nos dieron por las puertas. JUANA DE JUNO.- ¿Quién cosechó maíz tan cativo? LA ABUELA.- Reparó pones a la limosna que me diste...*¹⁵

O pan e as súas construcións volve ser tema para Valle en *Divinas Palabras*, xornada segunda, escena primeira, onde describe de modo moi bucólico e simbólico o amencer do día nunha aldea:

*...Lugar de Condes. Viejo caseño con palios de vid ante las puertas. Eras con hórreos y almiaras: Sobre las bardas, ladrones perros. El rayar del alba, estrellas que se apagan, claras voces madrugueras, mugir de vacas y terneros. Sombras con faroles entran y salen de los establos oscuros, portando brazadas de yerba, cuece la borona en algún horno, y el humo de las jaras monteses perfuma el casal que se despierta...*¹⁶

¹⁴ En *Romance de lobos*. Vol. II. P. 466.

¹⁵ En *El embrujado*. Vol. II. P. 1.163.

¹⁶ En *Divinas palabras*. Vol.II. P. 545.

Na primeira escea débúllase o mi-
llo, sepárase o gran da mazaroca,
na segunda a avoa, tan idealizada
por Valle nas súas narracións,
moe o gran no muíño e mentras
o moa xira e xira espadela ou
fia liño. Fontes: Lola Fernández,
The Hispanic Society Of America
(1924), *La Ilustración Gallega y*
Asturiana.

Pero de nada nos serviría ese gran se non tivésemos un aparello para poder trituralo e convertelo en farinha. Este aparato é o muíño, que, en principio, pode ser de catro clases, cada cal máis evolucionada, se atendemos á forza motriz que o acciona. Estaríamos, pois, ante o máis antigo movido coa man, os muíños de auga de río, os de maré, que funcionan co fluxo e refluxo das mareas e, finalmente, os de vento. A clasificación pode facerse moito máis complexa se incluimos os máis modernos de electricidade.

*...En la casa de DON PEDRO BOLAÑO. Es la hora en que las gallinas se recogen con el gallo mocero. Arde una lumbrada de tojos en la gran cocina, ahumada de cien años que dice con sus hornos y su vasto lar holgura y labranzas. Una vieja hila sentada debajo del candil. Los otros criados desgranar mazorcas para enviar el fruto al molino...*¹⁷

¹⁷ En *El embrujado*. Vol. II. P. 1.161.

A partir do primeiro deles, o de man, o home foi desenvolvendo técnicas que posibilitaron unha maior cantidade de gran moído cun menor esforzo, e abofé que o conseguiu. Vexamos, entón, esta evolución histórica na que a tradición grega afirma que a creadora de tal enxeño foi Deméter, nai dos cereais, mentres que, por outra parte, Homero sabe da súa presenza cara ao 800 antes de Cristo.

Para nos remontarmos á Antigüidade no estudo destas pezas, deberemos acudir á arqueoloxía como ferramenta de traballo, e esta dínos, polos numerosos restos encontrados, que as primeiras máquinas manuais as achamos no Neolítico e consistían en dúas pedras, unha maior cá outra, con forma barquiforme, sobre a que se depositaría o gran. Sobre ela moveríase outra, de forma cilíndrica, cun efecto de abaneo que conseguiría triturar o cereal que fose. Estes son os primitivos muíños de man.

Muíño barquiforme. Fonte: <http://www.bera.guipuzkoakultura.net>

Outra variedade, amplamente desenvolvida e coñecida na Galicia castrexa, prerromana, é aquela consistente en dúas pedras, primeiro planas e logo cónicas, unha máis grande como núcleo nomeada *pé*, que consta dun pequeno buraco sobre o que xiraría outra

superior ou *moa*. A rotación realizábase aplicando un movemento circular á moa cun pau chantado nela. Algúns autores toman este sistema como un claro signo de romanización, aínda que para outros, Begoña Bas entre eles, esta cuestión inda non está clara dabondo como para aseguralo tallantemente. O certo é que dende antano chegaron ata a actualidade, empregándose paralelamente aos muíños de auga e de vento. Neste sentido, en Portugal foron utilizados ata non hai moito tempo, de modo que no Algarve estiveron en funcionamento ata moi tarde, tal e como recolle Galhano¹⁸.

Máis que moer a fariña, trituraríana, conque o resultado, en moitos casos, soamente servía para os animais. Así e todo, a súa difusión debeu de ser moi ampla se atendemos á sinxeleza do seu mecanismo de moenda e á facilidade con que se podían construír estas pezas. Esta difusión estaría motivada no medievo porque daquela é cando se produce o grande espallamento do muíño de auga por terras señoriais, e recordemos que os campesiños deberían pagar un censo polo uso de tódolos instrumentos pertencentes á reserva do *dominu*¹⁹. As primeiras noticias que falan da substitución da forza manual pola hidráulica véñennos por Antípater de Tesalónica, contemporáneo de Cicerón, quen cara ao 85 a. C. nos fala dun muíño de auga con roda horizontal, semellante aos nosos rodicios actuais²⁰.

Neste mesmo sentido, habemos de dicir que as rodas hidráulicas para elevar auga son descritas xa no século III a. C. por Filón de Bizancio, mentres que os muíños de auga están claramente rexistrados en Roma, aló polo século I antes da nosa era. O mesmo Vitrubio no ano 27 a. C., enxeñeiro e arquitecto romano por excelencia, no seu tratado de arquitectura, describe o mecanismo para regular a velocidade. O desenvolvemento do muíño a partir da era romana ía ser unha constante en toda Europa, prolongándose moito máis aló no tempo até chegar claramente

Muíños manuais castrexos na finca Galea, Alfoz e no Museo do Pobo Galego. Fonte: Leal.

¹⁸ GALHANO, F.: "Moíños e azenhas de Portugal". Associação Portuguesa de Amigos dos Moíños. Lisboa. P. 131, recollido por Begoña Bas. 1983.

¹⁹ BAS LÓPEZ, BEGOÑA: "As construcións populares: un tema de etnografía en Galicia". Cadernos do Seminario de Sargadelos. Edicións do Castro. Sada. 1983. Pp. 111-112.

²⁰ Antípater de Tesalónica cantou a súa gabanza dos novos muíños no poema que segue: "Deixade de moer, / ¡oh! vós mulleres / que vos esforzades no muíño; / durmide ata máis tarde / aínda que os cantos dos galos / anuncian a alba. / Pois Deméter ordenou ás ninfas / que fagan o traballo das vosas mans, / e elas, brincando ao alto da roda, / fan xira-lo seu eixe, que, / cos seus raios que dan voltas, / fai que xiren as pesadas moas / cóncavas de Nisiria. / Gustamos novamente / as alegrías da vida primitiva, / aprendendo a regalarnos / cos produtos de Deméter sen traballarmos". Recollido por LEWIS MUMFORD: *Técnica y civilización*. Alianza Universidad. Madrid. 1987. P. 132. Versión española de Constantino Aznar de Acevedo.

ao medievo. Antes aparecen amentados no século V nunha colección de leis e crónicas irlandesas, recollidas por Usher. Tamén Gregorio de Tours os cita como algo frecuente no seu tempo.

As funcións de moenda parecen non ser as únicas nos albores da nosa civilización cristiá, e así foron empregados para serrar madeira no século IV. O seu número habería de decaer despois do derrubamento do Imperio Romano aínda que de novo volveron rexurdir co rescate e

colonización de novas terras que tiveron lugar baixo as ordes monásticas do século X. No s. XIV o seu emprego era máis que frecuente para as manufacturas en tódolos centros industriais europeos: Bolonia, Augsburgo, Ulm, etc., e no s. XVI nos Países Baixos utilizábanos para aproveitar a forza das mareas²¹.

Como dixemos, o muíño hidráulico non se utilizaba só para moer gran ou elevar auga, senón que complementariamente proporcionaba enerxía para facer pasta de papel con trapos (Ravensburg, 1290), facía funcionar os martelos e as máquinas de cortar dunha ferraría (Dobrilugk, 1320), serraba madeira (Augsburg, 1322), golpeaba o coiro nas vacarizas, proporcionaba enerxía para fiar a seda, usábase nos batáns para

golpear os panos e facía xirar as pulidoras dos armeiros. De igual xeito, aplicouse con moito éxito para o bombeo de auga nas minas para a trituración do mineral; na industria do ferro ocasionou a aparición de maiores foles, temperaturas, fornos e, consecuentemente, un incremento na produción deste mineral.

Lewis Mumford²² mantén que a difusión da enerxía foi unha axuda para acrecentar a propia da poboación, de tal maneira que nas zonas onde se concentraban esta circunstancia e o poder financeiro crecía

urbanisticamente, mentres que outras rurais, alleas á fusión financeira e técnica, permanecían nun atraso absoluto. Do primeiro caso, hai os exemplos do crecemento excesivo que tiveron durante os séculos XVI e XVII Anveres, Londres, Amsterdam, París, Roma, Lyon e Nápoles, entre outras. Por outro lado, a Europa do sur seguía nun estado de pos-

Roda hidráulica de tracción humana que se empregaba nas minas para evacuar as augas e evitar así as inundacións. O exemplar está no Museo da Minería de El Entrego, Asturias. Fonte: Leal.

Outro uso da enerxía e roda hidráulica era o abatamento dos tecidos, en concreto das mantas polo seu aspecto duro e compacto. Exemplar da Finca Galea, Alfoz. Fonte: Leal.

²¹ Na Inglaterra de tempos de Guillermo I o Conquistador, este mandara elaborar o *Domesday Book*, ou *Rexistro do Gran Catastro*, no que se contabilizaban uns cinco mil muíños.

²² MUNFORD, LEWIS: *Técnica y civilización*. Alianza Universidad. Edición española de Constantino Aznar de Acevedo. 1987.

tergación económica, cos seus ollos voltos ao campo o ao efémero Dourado americano no caso español.

Moenda da fariña e cobro da maquiá. Fontes: Leal, Varela Vilariño (1999).

Ora ben, mentres que o centro e norte de Europa diversificaban a forza hidráulica, dándolle tamén usos industriais, o sur mantiña estes enxeños para usos domésticos, nunha economía agrícola, cerrada, onde todo xiraba en torno á reserva do señor, laico ou eclesiástico. Por iso, esta enerxía non penetra en Galicia, en concreto, até os séculos XI e XII, "...momento en que a nosa xeografía comeza a cubrirse de pequenos muíños que aproveitaban a forza ofrecida polo bo caudal de moitos dos nosos numerosísimos ríos e regatos..."²³. Estamos nuns intres do que poderíamos denominar protoindustrialización ou proceso referido á produción de manufacturas, ou semifacturas, que se desenvolveu en comarcas rurais europeas, durante os séculos XVII e XVIII. Nestas zonas, unha porcentaxe moi importante da poboación rural producía manufacturas para mercados próximos e afastados. Deuse en diversos tipos de manufacturados: téxtil, cerámica, industrias de produtos metálicos (coitelos, alfinetes, cravos), reloxo, curtidos, vidro, etc. pero sobre todo na produción fariñeira para mercados de bisbarra xa que a fariña era a materia prima da base da alimentación tradicional, o pan. Aquel que posuía a propiedade dos medios de produción, transformación, fariñeira tería asegurada unha gran fonte de ingresos e estes eran os señores, laicos ou eclesiásticos.

²³ DE LLANO CABADO, PEDRO: *Obra citada*. 2º tomo. P. 314.

²⁴ En *Geórgicas*. Vol I. P. 1.145.

Valle-Inclán sabe disto e déixao exposto no seguinte texto de *El Embrujado*, "Geórgicas", xornada primeira cando a Galana lle di a Don Pedro:

...Pero diga algo, señor, diga algo. ¿Me concede los molinos que tiene en Aralde y aquel agro pequeño que tiene debajo? Si me los concede y una casa donde vivir, con cuatro gallinas y una cabra, quien dice una cabra dice una vaca... DON PEDRO.- ¿Tu me dejarás pobre! LA GALANA.- ¿Me los concede? DON PEDRO.- Los molinos. El agro, no...²⁴

É evidente que Valle cala sobre un mundo cambiante que comeza a agromar en Galicia, aquel do protagonismo da burguesía, do comercio, da industria, pero tamén o é o seu coñecemento do importante que, nun universo tan ruralizado coma o galego, ten a pro-

Fragmento de partilla no que se especifican as diferentes horas de moenda no muíño que lle corresponden a cada herdeiro. Fonte: Leal.

81. Dois horas de moenda en o moinho de "Calleres", de oito en oito días: un valer, sesenta e dous pesetas, cincuenta centimos: es cuarta parte de la partida sesenta del moentario 62 50

82. Unas horas y cuarenta y ocho minutos, X de moenda en o moinho de "Tijera de Xes": un valer, doce pesetas, cincuenta centimos: es cuarta parte de la partida setenta y ocho del moentario 12 50

Escritura de venda dun muíño por terras de Caldas de Reis no 1900. Fonte: Leal.

Don Pedro

En Informe on
 en Septiembre de 1900
 Número de orden 1521
 Léves de pago 1900
 Monto de tarifa 10

*Venta de mi molino con el terreno
 unido en precio de 2.500 pesetas, otorgada por José María Galda a favor de Maximino Carro en 21 de Agosto de 1900*

iedade do elemento de transformación do gran en fariña que dará o pan de todo o ano. A Galana sabe que aforando o muíño de Don Pedro terá que pagarlle unha porcentaxe ó cabo do ano, pero resarcirse grandemente co que lle cobre a aqueles que vaian moer ó muíño, coa maquiá ou tanto por cento que o levador do aparello moedor se queda en forma de pago. A maquiá tende a facerse en ferrados, que se miden cunha caixa de madeira e varían segundo a zona considerada, de aí a mala sona que teñen os muiñeiros xa que tendían a quedarse con máis fariña da que lles correspondía (*Non fies en despenseiro nin en maquiá de muiñeiro* –popular–). Pero sobre este tema haberemos de volver en diante.

Galicia permanecería nesta situación case de monopolio señorial até ben entrado o século XIX, cando se produce a liberalización da terra. A partir destes momentos, ao igual que ocorre coa difusión dos hórreos, o labrego comeza a acceder á propiedade da terra cultivada durante xeracións, e a construír o seu propio muíño posto que xa non existe a obriga

Muíño de Sargadelos a finais do século XIX. Moía para todos os operarios das fábricas e das parroquias colindantes de aí o seu número de moas, seis. Na escritura de venda da fábrica asinada na Coruña o 15 de abril de 1872, descríbese o complexo hidráulico da mesma deste xeito: “La fábrica de fundición comprende dos altos hornos con sus correspondientes pistones o máquinas soplantes movidas por ruedas idráulicas. La de loza comprende igualmente los correspondientes hornos, tinglados y molinos ó máquinas para moler cuarzos y barnices: un puente de piedra de dos arcos de bastante mérito, salba el paso sobre un inmenso caudal de aguas, que procedente del río llamado Rúa surge con gran violencia por el caudal o zanja abiertas en aquellos terrenos formando cascadas en varios puntos y constituyendo la fuerza motora de los rápidos movimientos de aquellas colosales máquinas. Otros varios puentes de madera los unos, y de piedra los otros, facilitan las comunicaciones en la misma finca del uno al otro extremo del citado río, en diferentes parages. Una hermosa presa construida de piedra de sillería, da entrada a aquel inmenso caudal de aguas que detiene otra importante presa al salir de la cual, entra de nuevo en el río, por medio de una tercera, haciendo mover seis molinos de harina y yeso de la propia posesión.”

Fonte: Meijide Pardo. Citado por LEAL BÓVEDA (2012).

de ir moer ao do señor. Se non pode custear a construción, acudirá outra vez á axuda veciñal e entre todos levantarán un *de herdeiros*, no que cadaquén ten a súa parte ou queda, segundo o achegado ao beneficio común, ben en diñeiro, traballo ou pezas. Da propiedade dos muíños e das súas formas e volumes falaremos máis adiante, pero anticipemos que os pertencentes aos poderosos, aínda aforados, serán meirandes, mellor construídos e con maior número de moas²⁵.

Outro dos aspectos que convén amentar, xa que Valle o aproveita profusamente na súa obra, é a localización destas construcións. Na meirande parte dos casos aparecen sos, illados, cerca da casa, dentro do conxunto caseiro, formando un complexo de varios, como nas Regas e As Veigas, na Estaca de Bares, onde cinco en cada caso comparten un único regato, nos complexos de O folón e Picón no Rosal ou na Barosa no concello de Barro. Xeralmente se adaptan ao contorno que os acubilla, aproveitando os desniveis do terreo, as curvas dos ríos e dos regatos, onde se constrúe un encoro que lles dará a auga necesaria²⁶. No caso dos de vento procurárase un lugar elevado no que a forza do vendaval sexa considerable. Para os de marea, (maré) aproveitáremos o fondo de saco dunha ría na que almacenáremos a auga nun dique cando sobe a

²⁵ LEAL BÓVEDA, J. M^a: *As construcións do pan na Mariña de Lugo*, Deputación de Lugo. 2012.

²⁶ SAMPEDRO, ANDRÉS: *Obra citada*. P. 11.

Antigo muíño da Ponte do río Xubia, A Coruña. Ademais de muíño de fariña, chegou a mover unha fábrica de papel, unha fábrica de tecidos e outra de laminado de cobre que alternaron e complementaron

a historia do muíño, que no ano 1858 era o máis importante do país en capacidade de produción na súa clase. Singular e emblemático conxunto de dous muíños cun total de catro rodas, localizados en Xuvia (Narón, Coruña) situados na marxe dereita da desembocadura do río Xubia na ría de Ferrol, construídos en 1775 polos empresarios franceses D. Juan Lestache e D. Francisco Bucáu. “La molienda anual se evalúa en 70.000 fanegas de trigo, la mitad de harina flor y la otra de segunda suerte (uns tres millóns oitocentos oitenta e cinco mil litros, cun peso aproximado de tres millóns vinteseite mil cinco-centos quilogramos). Tiene la fábrica para su auxilio cinco limpiaderas que arrojan el polvo y separan el centeno, avena y piedra, con lo que salen el trigo limpio por un lado, y la inmundicia por otro, de lo que resulta la blancura del pan. El alto rendimiento productivo de esta industria permitió que pudiera abastecerse de harina Ferrol y comarca, incluyendo la tropa, presidiarios, oficialidad de mar y tierra, y los muchos operarios y jornaleros de todas las clases empleados en la construcción, carenas y armamentos de los buques de Su Majestad, que se consideran exceden ya de treinta mil personas, y exportarse importantes excedentes. Para remitir harinas a América y otras partes, se construyen dos mil barriles al año, de siete arrobas y media cada uno (o que totaliza 172.500 kg de fariña anuais). Para abastecerse do trigo necesario, ademais de las remesas cerealistas llegadas de Bayona, Burdeos, Londres, Amsterdam, Hamburgo y San Petersburgo, Lestache forma sociedade mercantil con los hermanos Santiago y Dionisio Beaujardín para allegar granos de trigo necesario de Filadelfia. Junto con la preferente importación de cereal, Lestache comercializa también: cueros de Argentina; azúcar de Cuba; palo campeche (colorante) de Méjico; vinos de Francia; bacalao de Noruega y Terranova; lino y cáñamo de Rusia. En 1789 D. Juan Lestache, “de nación francés y vecino del Puente de Jubia, en el Reino de Galicia”, se naturaliza como súbdito español, obteniendo de Carlos III el privilegio de poder comerciar libremente con “todos los dominios de Su Majestad, así de España como de América”.
Fonte: asociacionbuxa.com

marea, para a soltarmos lentamente cando baixa. De todos eles temos exemplos no Salnés onde proliferan os de río (Baión sería o lugar no que se recontan máis debido a que é unha parroquia percorrida polo río Umia), pero tamén temos de maré na Illa de Arousa, Catoira ou Cambados e de vento no lugar de Abalo en Catoira ou na Illa²⁷.

²⁷ LEAL BÓVEDA, J. M^a. ACHA BARRAL, ROCÍO: *Patrimonio rural do Salnés*. Deputación de Pontevedra. 2002.

Como dicíamos, polo xeral aparecen sos na paisaxe, afastados dos núcleos de poboación xa que deben emprazarse nas curvas e desniveis dos ríos para aproveitar a maior forza da auga ou para facer a presa que deriva as augas do río cara o rodicio. Esta distancia era aproveitada por xentes de malvivir, ladróns, romeiros, viaxeiros, etc., para cometer diferentes tropelías sen ser descubertos ou para

pasar a noite e quentarse no lar. Era común que os viaxeiros pernctasen neles ou que os ladróns e delinquentes aproveitaran o afastamento e a nocturnidade para delinquir. Pola súa localización tamén era lugar elixido para amoríos que debían quedar no anonimato. Así, se recolle en “La Adoración de los Reyes”, *Jardín Umbrío*, en parágrafo da cita 94 ou neste de “El Rey de la máscara”:

...Estaba la rectoral aislada en medio del campo, no muy distante de unos molinos: era negra, decrepita y arrugada, como esas viejas mendigas que piden limosna, arrostrando soles y lluvias, apostadas a la vera de los caminos reales...²⁸

Outro bo exemplo témolo en *El resplandor de la hoguera, La guerra carlista II*, cando Josepa lle pide un pan a Miquel Egoscué para vixiar os movementos das tropas republicanas:

...La Josepa durmió en una cueva, cerca de San Pedro de Olaz. Rayando el día, se dirigió al molino donde se alojaban algunos soldados, y andando entre ellos comenzó a pedir limosna. (...) La Josepa entró al molino, y descubriendo la cara pálida del niño, que dormía en sus brazos, comenzó una letanía para que le consitiesen secarse al fuego. Un soldado, compadecido, le dejó algunas rebañaduras de su rancho. (...). El soldado miró a la mendiga con una vaga sospecha, que se dispó al verla encorvada dando el pecho al niño, temblando de miseria bajo sus harapos. Sin responder, ser acercó a una puerta baja que tenía el umbral blanco de harina y llamó a voces: ¡Patrona!...;¡Ya nos vamos!...;¡Perdonar! Se oyó una voz de mujer: ¡Que no vendríaís más! Fuéronse los soldados, en un trote sonoro sobre el camino endurecido por la helada, y salió la molinera a la puerta para verlos partir. Era una moza de buen donaire, con el cabello blanco de harina, y los ojos verdes como el agua de río, y las mejillas llenas de encando campesino y solar. Hasta que los últimos jinetes desaparecieron en una revuelta del camino, estuvo en la puerta sin hablar, mirando a lo lejos,

Complejo de muíños de vento e auga en Santa María de Bares, A Coruña. Muíño das Aceñas na Illa de Arousa e da Seca en Fefiñáns, Cambados. Nestes dous casos aproveitan a pleamar para enchela presa e a baixamar para soltala auga que moverá o rodicio. Do das Aceñas non sabemos con exactitude a data de construción aínda que todo apunta a que puido ser entre 1609 e 1681 ano en que é citado por primeira vez no Foro de los Anovados de la Ysla de Aroza. No 1826, Domingo Fontán volve a referirse a el, en 1842 dáse noticia da súa existencia no Boletín Oficial da Provincia de Pontevedra, Madoz, no seu célebre Dicionario fai mención do mesmo pero sitúao erróenamente na punta de Xastelas. O seu último propietario e muíneiro é José Paz que moía para toda a Illa e parte da Ría. O da Seca, Fefiñáns, foi mandado construír no 1622 por D. Gonzalo de Valladares, señor do Pazo de Fefiñáns. Encaragárialle a obra a Francisco Grie, mestre de cantería e artilleiro, veciño da Coruña, quen cobraría polo traballo “una mula nueva muy buena a su gusto y valor de 50 ducados”. O muíño pertenceu ata o século XIX ós señores de Fefiñáns e a el viñan moe-los cereais labregos dunha gran parte do Salnés. Sen embargo, estaba rexentado por Joaquín “O Cochorizo” e María da Sexa. A posteriori, cambiou de dono pasando ás mans da familia Prego e deixou de moer polos anos 1970.75, cando o derradeiro muíneiro D. Manuel Piñeiro, casado coa filla do propietario, cesaba na súa actividade. Hoxe forma parte da Rede de Museos Municipal de Cambados. Fontes das fotos: Leal, Museo de Pontevedra. Dos textos: Leal, Acha (2002).

²⁸ En “El rey de la máscara”. Vol. I. P. 249

Muiñeiras na porta do muíño agardando que lles traian a comida. Fonte: The Hispanic Society of America (1924).

*con una mano levantada e inmóvil como figura de retablo...*²⁹

Neste caso, amén de describir como o muíño era empregado como lugar onde refuxiarse do frío e descansar, amósasenos á muiñeira dunha maneira moi idealizada; fermosa, chea de encanto campesiño cos cabelos brancos pola fariña como sinónimo de persoa moi traballadora. Máis adiante chegan as tropas forais cunha recua que prisioneiros e volven a usar o muíño como lugar onde agacharse:

*...Al verlos (refírese á muiñeira que ve chegar ós soldados carlistas cos presos) hacer alto, la molinera se entró cerrando la puerta del molino. Venían repartidos en dos hileras, dando custodia a una cuerda de cinco presos. Adelantóse un soldado, y llamó con la culata del fusil. (...) Entró al molino la tropa, empujando a los prisioneros que tenían las manos atadas y estaban cubiertos de lodo, con huellas de haber sido arrastrados por los caminos...*³⁰

Ademais, temos na *Sonata de otoño*:

*...el sol empezaba a dorar las cumbres de los montes: Rebaños de ovejas blancas y negras subían por la falda, y sobre verde fondo de pradera, allá en el dominio de un Pazo, larga bandada de palomas volaba sobre la torre señorial. Acosados por la lluvia, hicimos alto en los viejos molinos de Gondar, y como si aquello fuese nuestro fuero, llamamos autoritarios a la puerta. Salieron dos perros flacos, que ahuyentó el mayordomo, y después una mujer hilando... (...) ...Era una pobre alma llena de caridad. Nos vio ateridos de frío, vio las mulas bajo el cobertizo, vio el cielo encapotado con torva amenaza de agua, y franqueó la puerta, hospitalaria y humilde: Pasen y siéntense al fuego. ¡Mal tiempo tienen, si son caminantes! ¡Ay! Qué tiempo, toda la siembra anega...*³¹

²⁹ En *El resplandor de la hoguera, Guerra carlista I*. Vol. I. Ps. 787-788.

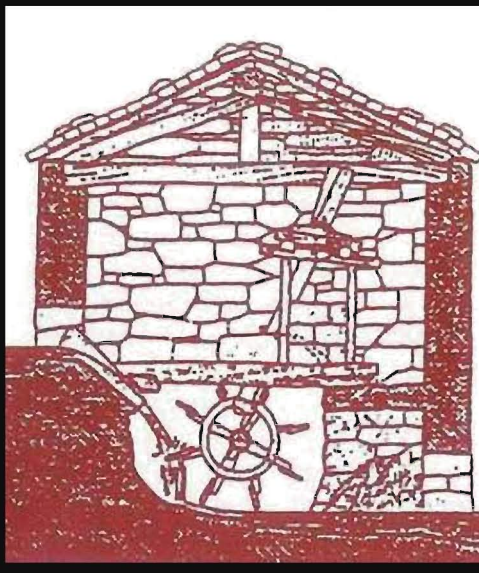
³⁰ En *El resplandor de la hoguera, Guerra carlista I*. Vol. I. Ps. 789-790.

³¹ En *Sonata de otoño*. Vol. I. P. 459.

Tres cousas cabe subliñar aquí: a primeira é o papel dos muíños como lugar onde resgardarse os camiñantes, a presentación moi idealizada da muiñeira como un alma caritativa e hospitalaria e, finalmente, que os muíños en cuestión debían de ser de propietario afidalgado, aínda que aforados, xa que neste caso contaban con alpendre para resgardar as cabalarías.

Era frecuente que as longas horas de espera mentres se producía a moenda, foran aproveitadas pola muiñeira para dedicarse ó tecido do liño nun sistema de produción coñecido como “*domestic system*” propio das sociedades proto ou preindustriais, no que o produtor era propietario tanto da materia prima como dos medios de produción que eran artesanais.

Roda hidráulica para abatanar as teas e pano abatanado na finca Galea, Alfoz. Fontes: Tej7_6 rubillon.es, Leal.

Valle resalta este feito de maneira continua presentando á muiñeira como traballadora

infatigable que tanto atende ó muíño como á moenda, pero esquecendo ou ocultando a sociedade industrial que está agromando en Galicia. Ben entrado o século XIX na zonas rurais galegas dáse o salto ó “*putting out system*” no que a produción se efectuaba de forma dispersa en cada un dos domicilios dos traballadores, a meirande parte das veces a tempo parcial, alternándoo co agrícola. Utilizábase fundamentalmente en contraposición tanto ó traballo gremial dos obradoiros artesáns de tradición medieval como á manufactura e a fábrica (o denominado *factory system* propio da Revolución industrial do século XVIII). O sistema *putting-out* xeneralizouse a partir da Idade Moderna. Os burgueses, nun novo papel de empresarios capitalistas, ofreceron aos campesiños as materias primas e ferramentas necesarias para a produción de determinados produtos, especialmente téxtiles. En efecto, para o primeiro terzo do século XIX pódense documentar varios casos no concello de Vilanova nos que o levador do foro, muiñeiro, pide permiso ó señor, propietario do muíño, para implantar unha máquina no rodicio que conecte mediante poleas coa roca de fiar o liño, aumentando así a produción do tecido sen minguar a de fariña.

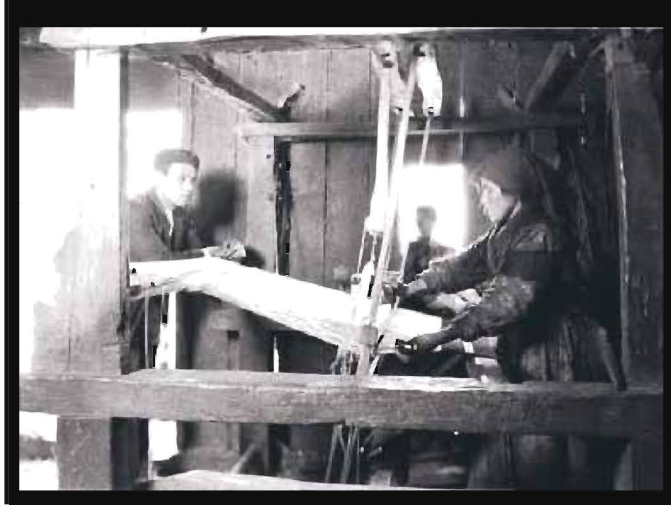
³² En *Águila de blasón, Comedias bárbaras*, II. Vol. II. P. 365.

En *Águila de Blasón, Comedias Bárbaras II*, escena cuarta, vólvese a insistir no explicado:

...Sobre verdes prados el molino de PEDRO REY. Delante de la puerta una parra sostenida en apoyos de piedra. Los juveniles pámpanos parecen adquirir nueva gracia en contraste con los brazos de la vid centenaria, y sobre aquellas piedras de una tosquedad céltica. Vuelan los gorriones en bandadas, y en la alto de la higuera abre los brazos en espantajo grotesco de una vieja vestida de harapos, con la rueca en la cintura, y en la diestra, a guisa de huso, el cuerpo de una cabra. Sentada a la sombra del emparrado está la molinera, fresca y encendida como las cerezas de Santa María de Meis. LIBERATA LA BLANCA bate en un cuenco la nata de la leche, y en la rosa de los labios tiene la rosa de un cantar...³²

O tema do liño e a súa relación cos muíños é recorrente en Valle, de forma que volvemos a velo en algunha ocasión máis, con intencións de meirande idealización dos personaxes. Vexamos “Estela de Prodigio”, *Claves líricas*:

... Estábase la molinera.
De su molinos en el umbral:
En la cinta tiene la rueca,
En los labios tiene a cantar.
Aquel molino el ermitaño
No lo había visto jamás.
– Molinera que estás hilando
A la vera de tu heredad,
Quiéres decirme si lo sabes,
Adónde este camino va,
Pues me basta a desconocerlo
De una noche la brevedad.
– A la cueva de un penitente
En la hondura de un peñascal.
– Nunca falte lino a tu rueca,
Ni verdores a tu linar.
Ni a las piedras (moas) de tu molino
El agua que impulso les da...³³

Noutros lugares confirmásenos o modo de produción do “domestic system” amentado do liño e dásenos información da súa comercialización nas diferentes feiras locais. Exemplo disto podemos velo en “Malpocado” cando a

³³ En “Estela de prodigio”, *Claves líricas*. Pp. 1.221-1.222.

³⁴ En “Malpocado”. Vol. II. Ps. 1.470-1.471.

³⁵ En “A media noche”, *Jardín umbrío*. Vol. I. P. 276.

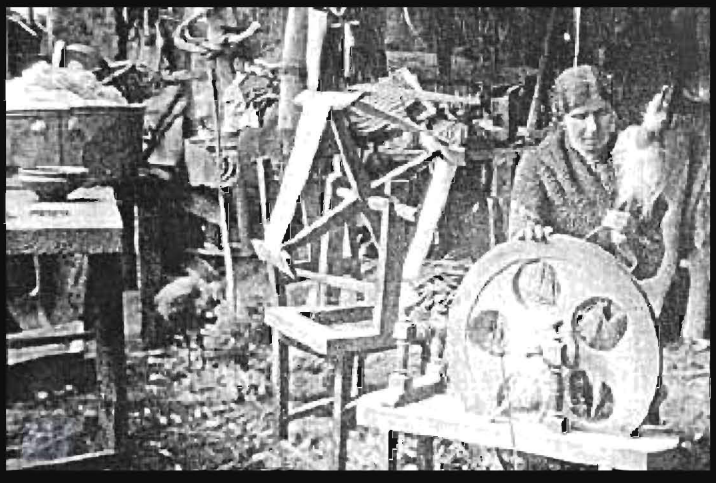
... abuela y el nieto van anda, anda, anda... (...) ... La vieja arrastra penosamente las madreñas que choclean en las piedras del camino y suspira bajo el manteo que lleva echado por la cabeza... (...) ... y la abuela y el nieto van anda, anda, anda ... Bajo aquel sol amable que luce sobre los montes, cruza los caminos la gente de las aldeas ... (...) ... Un chalán asoleado y brioso trota con alegre fanfarria de espuelas y de herraduras: viejas labradoras de Cea y de Lestrove van para la feria con gallinas, con lino, con centeno...³⁴

De novo, podemos ver a idealización romántica do mundo rural, tradicional, no que a presenza do industrial non ten cabida a pesares da súa existencia. Cando falemos do muíño como núcleo das relacións sociais da aldea haberemos de insistir no tema.

Volvendo ó que nos ocupaba anteriormente, o paragrafo que mellor recolle o sombrío da localización dos muíños témolo en “A media noche”, *Jardín umbrío*, cando o espolique e amo intentan chegar o máis pronto posible e sen contratemplos ó seu destino:

...Pronto se perdieron en una revuelta, entre los álamos que marcan la línea irregular del río. Cerró la noche y comenzó a ventar en ráfagas que pasaban veloces y roncadas, inclinando los árboles sobre el camino, con un largo murmullo de todas sus hojas, jinete y espolique corrieron mucho tiempo en la oscuridad profunda de una noche sin estrellas. Ya se percibía el rumor de la corriente que alimenta el molinos y la masa oscura del robledal, cuando el mozo advirtió en voz baja...³⁵

Neste caso, Valle recrea a noite, a escuridade da carballeira, o afastamento do muíño e o ruído das augas que o alimentan ó seu paso dende a presa do río ata o inferno e o rodicio. Por iso e pola nocturnidade, váísenos introducindo nun ambiente de perigo advertido polo mozo: “...mi amo, vaya prevenido por lo que pueda saltar...”. O amo que xa o vai e seme-

Tecendo no tear e fiando na roca.

Fonte: The Hispanic Society of America (1924).

lla perfecto coñecedor da circunstancia responde: “...no hay cuidado...”. A prudencia do mozo fai que insista: “...Y bien que lo hay. Una vez era uno así de la misma conformidad, porque tampoco tenía temor, y en la misma puente le salieron dos hombres y robáronle, y no le mataron por milagro divino...”. O amo non quere dalo brazo a torcer e amósase seguro de se mesmo e dominador da situación: “...esos son cuentos...”. O espolique non as ten todas consigo e temeroso exclama: “...¡tan cierto como que nos hemos de morir...”.

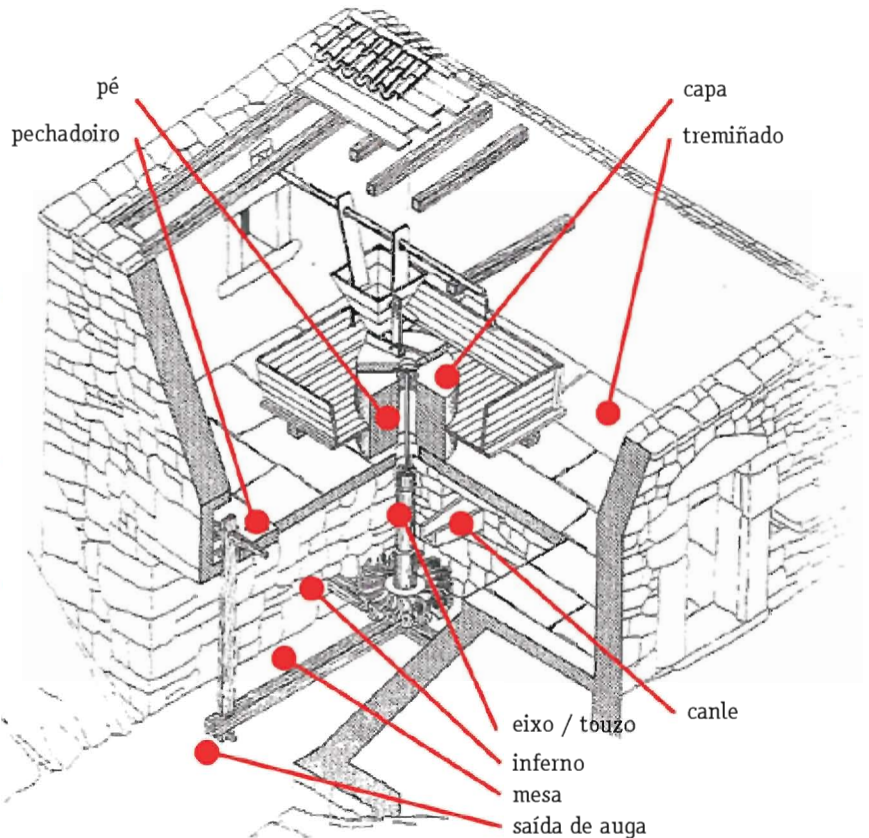
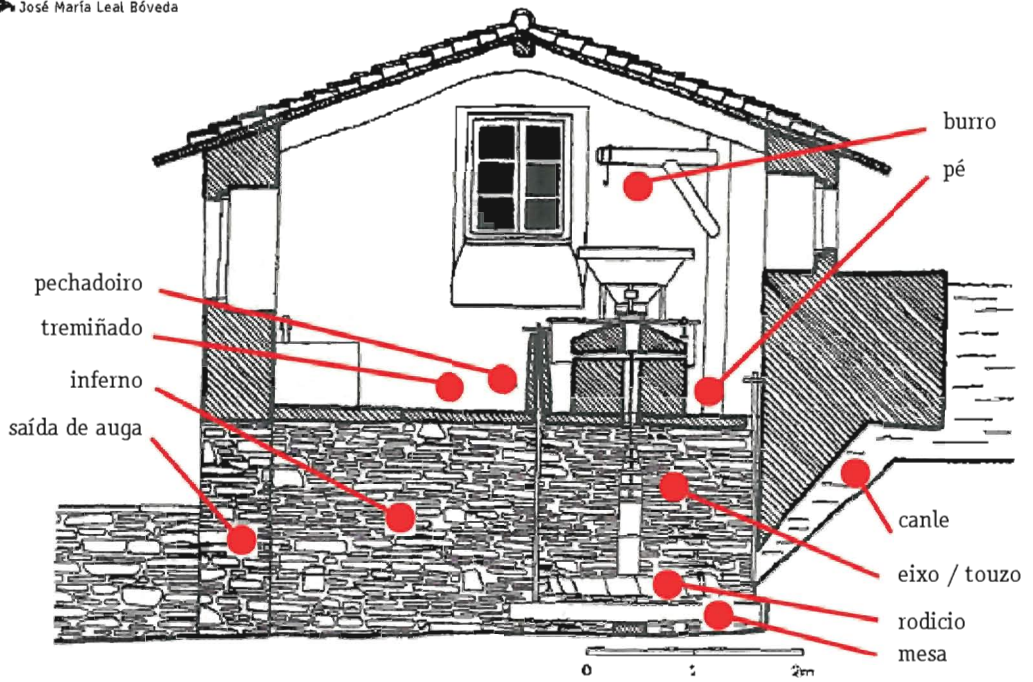
...El espolique guardó silencio. Percibíase cerca el rumor de la corriente aprisionada en los viejos dornajos del molino (refírese ó berce no que se abeiraban as cabalerías mentres se procedía á moenda); era un rumor lleno de vaguedad y de misterio que tan pronto fingía alarido de can que ventea la muerte con un gemido de hombre a quien quitan la vida. El espolique corría al flanco del caballo. Allá en la hondanada recortaba su silueta una iglesia cuyas campanas sonaban lentamente con el toque del nublado. El jinete murmuró: ya estamos cerca de la rectoral. Y respondió el espolique: engaña mucho la luna, mi amo...

Non pode haber mellor introdución para o que vai a acontecer que o narrado, de modo que todo segue:

...de pronto moviéronse las zarzas de un seto separadas con fuerza, y una sombra saltó en mitad del camino. ¡Alto! La bolsa o la vida. Encabritose el caballo, y el resplandor de un fognazo iluminó con azulada vislumbre el rostro zaíno y barbinegro de un hombre que tenía asidas las riendas y que se tambaleó y cayó pesadamente. El espolique inclinóse a mirarle, y creyó reconocerle. Mi amo, paréceme el Chipén. ¿Quién dices? El hijo del molinero. ¡Dios le haya perdonado! (...). Estaba tendido en medio del camino. Tenía una hoz asida con la diestra, descalzos los pies que parecían de cera, la boca llena de tierra y chamuscada la barba. Un hilo de sangre le corría de la frente. El jinete, afirmándose en la silla, le hincó las espuelas al caballo, que temblaba, y le hizo saltar por encima. El espolique le siguió. Chispearon bajo los cascos las piedras del camino, y el amo y criado se perdieron en la oscuridad. Pronto descubrieron el molino en un claro del ramaje que iluminaba la luna. Era de aspecto sospechoso y estaba situado en una revuelta. Sentada en el umbral dormitaba una vieja tocada con el mantelo. El espolique la interrogó azorado: ¿Lleva agua la presa? La vieja se incorporó sobresaltada: Agua no falta, hijo...³⁶

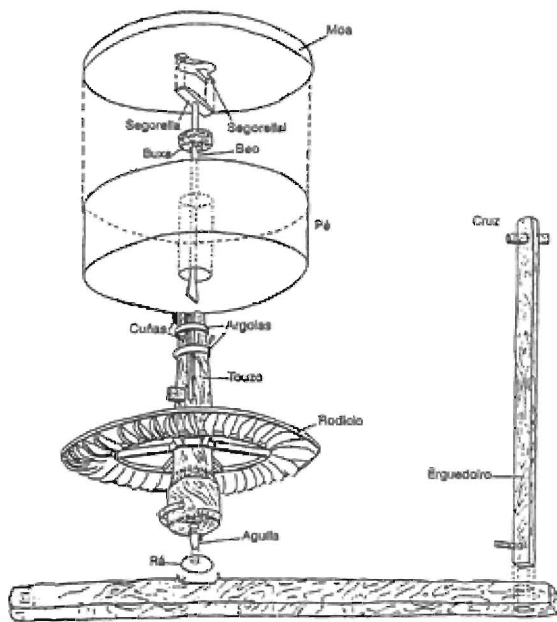
³⁶ En “A media noche”, *Jardín umbrío*. Vol. I. Ps. 276-277.

Na mesma liña, en *Flor de santidad* grítalle a dúas mozas que van polo camiño:

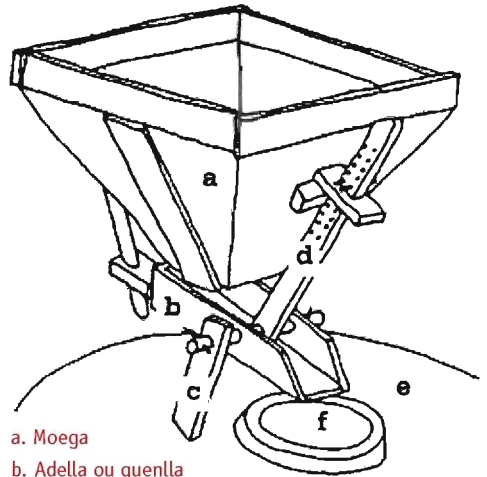

Partes do muño.
Fonte: María Caamaño Roig, en CAAMAÑO, MANUEL, *As construcións da arquitectura popular. Patrimonio etnográfico de Galicia*, Consello Galego de Colexios de Aparelladores e Arquitectos Técnicos, Santiago de Compostela, 2003.

Detalle da moega

- a. Moega
- b. Adella ou quenlla
- c. Tenxedoiro
- d. Regulador do tenxedoiro
- e. Capa
- f. Ollo da capa

... ¿Van para la feria de Brandeso? – Vamos más cerca. - ¡Un ganado lucido! - ¡Lucido estaba!... ¡agora le han echado una plaga, y vamos al molino de Cela! (...) ... En una revuelta del río, bajo el ramaje de los álamos que parecen de plata antigua, sonríe un molino. El agua salta en la presa, y la rueda fatigada y caduca canta el salmo patriarcal del trigo y la abundancia...³⁷

En *Gerifaltes de antaño, La guerra carlista III*, o crego Santa Cruz logo de deixar parellas de voluntarios que vixiasen os camiños do monte e os vaos do río, baixa con coa súa garda de doce homes a

... Pedir raciones en los poblados de Belza, Urría y San Pedro de Olaz. Por aquellas labranzas, alquerías, molinos e iglesarios, estaban repartidos los setenta mozos que iban en pos de Don Pedro Mendía y que comenzaban a mal sufrir el enojo de tantos días de paz...³⁸

O coñecemento de Valle desta cuestión parece aquí indubidable, vexamos. Como queda antedito era necesario facer unha pequena derivación da auga, presa, na revolta dun río para levala ó muíño mediante unha canle que a conducira ó inferno ou parte inferior na que se sitúan os elementos xiratorios do muíño. Isto podía facerse de dúas formas; unha mediante a denominada canle que é un conduto que fai baixar a auga directamente ó rodicio. Este método é moi custoso en auga xa que esta baixa directamente e non hai forma de regulala, agás co pechadoiro ou trampiña que se pon na canle para que lle chegue menos auga ó rodicio. En todo caso, a auga pérdese no inferno sen chegar ó anterior. O outro método é mediante a construción do chamado cubo ou represa na que se almacena a auga diante do muíño para ila soltando paseniñamente cara o rodicio. Este método emprega menos auga e posibilita regulalo seu caudal.

³⁷ En *Flor de santidad*. Vol. I. P. 621.

³⁸ En *Gerifaltes de antaño, La guerra carlista III*. Vol. I. P. 886.

No verán as augas escasean e hai que rega-los campos co que as anteriores se derivan a estes fins e os muños fican pechados.
Fonte: Leal.

regantes de fincas. O feito de que de a vella muiñeira lle indique ó espolique que auga non falla e que a presa leva dabondo quérenos indicar que estamos en época de choivas e non de verán e Valle é sabedor de todo isto. Por iso facemos fincapé en que amén da idealización que se nos quere presentar no conto é evidente que tamén hai un gran coñecemento do funcionamento do muño. Sobre esta obra de Valle haberemos de volver canto estudemos as distintas formas de propiedade dos muños.

Muño de tracción manual no que a tolva é enchida a man e a moa tamén xira por forza motriz de sangue. A moa un rudimentario estadio de desenvolvemento técnico dos métodos agrarios, propios do XVIII e XIX. Fonte: *La Ilustración Gallega y Asturiana*.

En varias pasaxes Valle-Inclán nos advirte desta carencia de augas estival, así en *El embrujado*, *Retablo de la avaricia*, *la lujuria y la muerte* temos:

...Pasa una tropa de chalanes en jacos nuevos de poca alzada, fuertes los cascots, lanudos los corbejones, brava la vista, montaraz la crin: Son los tres rapaces de ALONSO TOVIÓ, con GUZMÁN DE MEIS, REMIGIO DE CÁLAGO y VALERIANO EL PAJARITO. EL PAJARITO.- ¡Adónde va el barquero!... LA MOZA DEL CIEGO.- Va sin agua el río, y no hay barca ni barquero. GUZMÁN DE MEIS.- Pues vamos a buscar el vado. UNO DE LOS TOVIÓS.- Sudosas como llevamos las monturas, alguna puede atrapar una alferecía. Más nos vale bajar por los molinos hasta la Puente vieja...³⁸

³⁹ En *Retablo de la avaricia*, *La lujuria y la muerte*. Vol. II. P. 1.153.

Esta pasaxe ten moita similitude co que ocurría co muíño das Aceñas, sito en Barcia sobre o río Umia. En tempos de estío cando a seca se facía moi evidente, contan os veciños que o río se podía vadear polo lugar denominado Atallo da Barca, en relación cunha barca que comunicaba este sitio co lugar de Rabuñade e Pontearnelas, polo que os seus explotadores debían satisfacer foro ó Arcebispado de Santiago ⁴⁰.

Tamén en “Hierba Santa” estamos diante do mesmo tema cando o Marqués de Bradomín mandaba:

*... al mayordomo y a la molinera que comiesen ellos. La molinera solicitó mi venia para llamar al viejo que cantaba dentro. Le llamó a voces: ¡Padre! ¡Mi padre! Apareció blanco de harina, la montera derribada sobre un lado y el cantar en los labios... (...) ... Al probar el vino, el viejo molinero se levantó, murmurando: - ¡A la salud del buen caballero que nos los da!... De hoy en muchos años tome a catarlo en su noble presencia. Después bebieron la molinera, y el mayordomo, todos con igual ceremonia, mientras comían yo les oía hablar en voz baja. Preguntaba el molinero adónde nos encaminábamos y el mayordomo respondía que al Palacio de Bradomín. El molinero conocía aquel camino, pagaba un foro antiguo a la señora del palacio: un foro de dos ovejas, siete ferrados de trigo y siete de centeno. El año anterior, como la sequía fue tan grande, perdonaba todo el fruto: era una señora que se compadecía del pobre aldeano...*⁴¹

En *Águila de Blasón*, Liberata rifa con Don Pedrito para que lle rebaixe o foro do muíño: “... Será porque el amo nos la perdona (refírese á renda que lle paga a Don Pedrito polo foro do muíño)... ¡Ave María, de balde un molino que la mitad del año solamente tiene agua para una piedra! ¡Las otras dos es milagro que muelan pasado San Juan!...”⁴². A existencia de tres pedras para moer ponnos de manifesto a propiedade fidalga da construción.

Na mesma obra Liberata volve rifar con Don Pedrito porque este quere aumentar o pago do foro e a primeira faille ver que de tres moas que tén o muíño tan só moe unha continuamente xa que as outras permanecen quedas entrado o verán pola falla de augas. Diante de insistencia de don Pedrito de que neses intres están moendo as tres, ela faille ver que moen: “... porque tenemos el agua de los riegos...”⁴³. Contrariamente, no *Catastro de Ense-*

Pontellas das Aceñas e Pago Negro en Baión. Mediante elas comunicábase o territorio de Vilanova co resto da bisbarra do interior e daban acceso ós muíños dos mesmos nomes. Fonte: Leal

⁴⁰ ARCHIVO GENERAL DE SIMANCAS: *Respuestas Generales del Catastro del Marqués de la Ensenada, 1750-1754*. 13.000 localidades, 545 vols., conservados no Archivo General de Simancas, microfilmados na década de 1980 e dixitalizados en 2004 y 2005 cun total de 350.000 imaxes, Ministerio de Cultura del Gobierno de España, Madrid. Disponible en Internet: <http://pares.mcu.es/Catastro>. Hoxe existen copias, dixitalizada e escrita, no Arquivo do Concello de Vilanova de Arousa.

⁴¹ En *Hierba santa*. Vol. II. P. 1.457.

⁴² En *Águila de blasón*. Vol. II. P. 366.

⁴³ *Ibidem*. P. 366.

Muíño de Pago Negro, Baión, Vilanova de Arousa. Tén dúas plantas; unha baixa cos elementos de molturación e unha habitación superior onde durmiría o muíneiro en días de moito traballo. Esta distribución interior indícanos que o tipo de propiedade era maquero, é dicir; o muíneiro cobraba pola moenda a maquía, que consistía nun caixón de madeira de 1,5 kg., aproximadamente por cada ferrado de gran moído, o que constituiría un pequeno anaco de protoindustria. Os veciños do lugar lembran que hai uns 60 anos mesmo houbo asalariados que tamén cobraban en pesetas ou coa maquía. Deixou de moer a finais dos anos 60. Ten nas xambas das portas varias marcas que servían de referencia para as crecidas do río. Facíanas os muíneiros e representaban os diferentes niveis de asolagamento. Outros datos sobre el aparecen no texto. Fonte: Leal.

nada e no *Libro de Matrícula Industrial* de Vilanova, temos noticias de muíños que moían todo o ano, sen dúbida porque eran fornecidos de auga polo río Umia. Así, temos no lugar de Barcia, Baión, o muíño das Aceñas do que se referencia que:

Don Juan Manuel Varela vecino de la ciudad de la Coruña tiene una casa con cuatro ruedas de molino negreras (do país) llamado molino das Señas que muelen todo el año con agua del río que viene de Caldas y se regulo la utilidad de todas ellas en dos mil cincuenta reales.

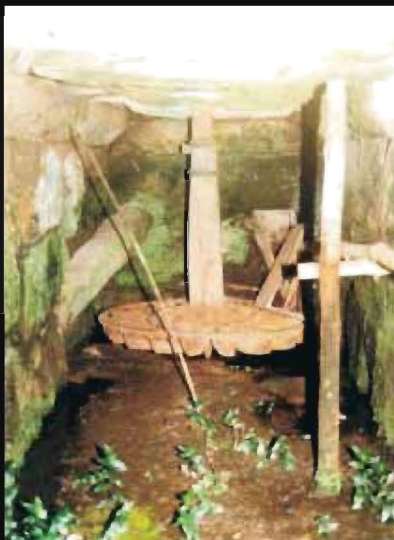
Nembargante, o muíño De Canabal, no Carballo, Baión, tamén citado no Catastro de Ensenada, tan só moía catro meses ó ano cunha moa pedra movida coas augas do río Coscoño, cunha utilidade de 100 reais anuais.

Valle-Inclán tén moito coñecemento sobre os foros porque a súa familia, que ten cédula de fidalguía outorgada pola Chancelería de Valladolid no século XVI, emparenta cos Peña Montenegro no século XIX e estes teñen terras aforadas dende o século XIX por toda a

bisbarra do Salnés: Corbillón, Andrés, As Sinas, A Aduana, Caleiro, A Illa de Arousa, etc. ⁴⁴

⁴⁴ LEAL BÓVEDA, JOSÉ MARÍA: *Breves apuntamentos para a memoria gráfica de Vilanova*. Bañosprint. 2011.

Volvendo ó tema dos muíños, outra cuestión que chama a atención na obra de Valle-Inclán refírese ós tipos de muíños, dos que poden facerse moitas clasificacións segundo os diferentes criterios que queiramos adoptar: forza motriz, tipo de propiedade, situación, materia prima moída, antigüidade, posición do rodicio (vertical ou horizontal), etc. Para unha maior claridade, nosoutros imos dividilos neste apartado consonte a forza motriz que os move para ir desenvolvendo paulatinamente os outros aspectos sinalados.

Así, segundo a enerxía que os poña en funcionamento, existen os de auga de río, auga de mar (ambos conformarían o grupo dos denominados hidráulicos) e vento. Inda hoxe veríamos outros tipos máis de acordo cos novos tempos, é dicir, o eléctrico. Todos están en consonancia coas características xeográficas da zona en que se instalan, polo que podemos afirmar que Galicia, é territorio privilegiado debido a que os ríos e regatos son abundantes; as enseadas e as rías, non menos numerosas e profundas; e o réxime de ventos está entre os máis considerables da Península. Todos estes factores, aos que hai que unir o relevo tan crebado, con sucesión continua de val e montaña e con roturas constantes de pendente, facilitan a aparición destas pequenas, pero maravillosas, construcións. Na nosa opinión, son, sen dúbida, a máquina máis ecolóxica que se creou, amais de representar a comunión máis estreita entre o xénero humano e o medio sobre o que se asenta.

Polo que respecta ó tema da súa clasificación e tendo a auga como protagonista, mencionaremos os de río e os de *maré*.

Entre os primeiros poderemos enxergar os de rodicio horizontal, a maioría dos aquí localizados, e as *aceas*. Refírense neste caso aos que portan o rodicio vertical, en forma de nora romana e árabe. Son muíños todos que necesitan moita auga para moer debido ao gran tamaño das súas moas, o que repercutirá nunha mellor calidade da fariña. Como é lóxico supoñer, a súa época de maior aproveitamento sería dende o outono até a primavera. En verán moitos deles paralizan a súa actividade para destinar a pouca auga a outros usos, como o rego fundamentalmente. Neste período eran substituídos polos de vento ou polos de maré. Noutros puntos de nosa xeografía nos que existía a nora, estes pasaban a exercer os labores dos de rodicio horizontal xa que necesitan moita menos cantidade de auga para funcionar. Por iso, anotabamos que a acción de “A media noite” transcorre nestas datas e non no verán xa que a vella avisa de que á presa non lle falla auga.

Rodicios horizontal e vertical. Os primeiros necesitaban máis volume de auga para moer polo que era bos para os invernos ou para aqueles muíños situados en ríos de gran caudal. Os segundos poden moer con menos cantidade e soen incorporar o cubo como almacén de auga para ir soltándoa paseniñamente. Nas ferreirías este cubo recibe o nome de vanzado.

Gando vacún no muíño do Pernán, Sargadelos e Medas de millo en Vilagaría empregadas para consumo animal durante o ano. Fontes: Elisa Pérez, *The Hispanic Society of America* (1924).

⁴⁵ LEAL BÓVEDA, J. M^a: *Hórreos, molinos y fuentes de la tierra de Viveiro*. Deputación de Lugo. 1999.

⁴⁶ VILLARES PAZ; R., FERNÁNDEZ PRIETO, L.: "La crisis agraria del final del siglo XIX e l'adaptació de l'explotació pageda gallega". En *Recerques*, 26. 1992. Pp. 89-106.

⁴⁷ CONCELLO DE XOVE: *Xove noutros tempos*. 2 vol. Departamento de Servicos Sociais do Concello de Xove. 2002. P. 24. Tamén PÉREZ FRANCO, NELLE; SÁNCHEZ MEITÍN, LUCÍA: *A festa no aire. Tradición e lecer no Xove de antes*. Tórculo. Concello de Xove. 2006. P. 188.

Aínda dentro dos de rodicio horizontal, hai aqueles de *canle*, ou conduto que vén do dique construído no río, que baixa a auga directamente ás pas do anterior. Outros son os de *cubo* ou *presa* na zona, é dicir, os que teñen un gran recipiente que almacena a auga e vai soltándoa aos poucos co obxecto de dar presión e forza ás pas, ou *culleres*, do rodicio. É frecuente que, a propósito disto, xusto antes do *cubo* leven construído un pequeno lavadoiro de roupa, así que os usos do muíño se diversifican sen afectar para nada á moenda.

Chegado o verán, ante a falta de auga para o rego, producíanse friccións entre os propietarios destes aparatos e os das terras veciñas que por veces chegaban a preitos xudiciais. Isto era así porque, se se dedicaba o pouco líquido á moedura, non se podía regar e viceversa. Preitos deste tipo salpican a historia xudicial de Galicia.⁴⁵

A cuestión está relacionada coa integración entre policultivo de subsistencia, monte e gandaría que define o sistema produtivo galego ata a crise finisecular, entre os séculos XIX e XX. A partir destas datas, aínda que paseniñamente, vaise producindo unha integración da nosa agricultura no mercado nacional e internacional grazas ao aceso do campesiñado á propiedade da terra, á introdución de tecnoloxía no agro (novos adubos, maquinaria, rotación de cultivos, ampliación da superficie cultivable etc.) e ao asociacionismo agrario⁴⁶. Así, a especialización gandeira da Galicia decimonónica fixo que o monte se convertese nunha peza fundamental no proceso produtivo xa que fornecía con toxo para cama do gando, base dos adubos orgánicos, únicos empregados ata finais do XIX, pastos e lugar para as estivadas ou cultivos intermitentes. Por exemplo, en Xove, a mediados do século XX perduraban as tarefas comunais de rozas dos montes para cultivo de centeo⁴⁷. O gando, neste contexto, adquire unha importancia relevante pois a súa venda achega excedente monetario que derivar a mercar produtos dos que se carece. Se a isto lle engadimos a intensificación da rotación dos cultivos e a introdución das forraxes cada vez máis orientadas ao mercado, entenderase que o aproveitamento racional da auga fose vital para os novos tempos no agro.

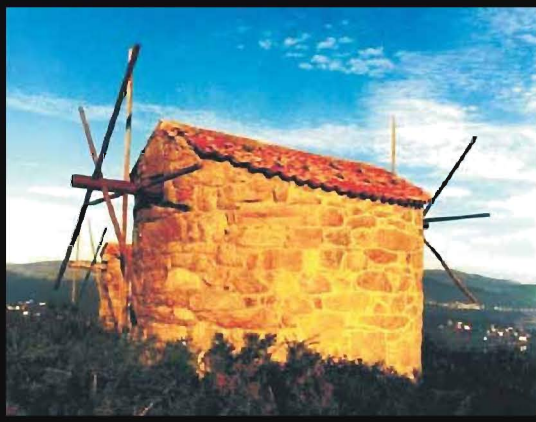
Caracterízase climatolóxicamente o Salnés como zona de clima oceánico puro, con precipitacións que roldan os 1.200 mm. na costa, que van diminuindo cara ao interior da por mor do efecto Föhn, causado pola serra do Castrove que, a modo de barreira, frea en primeiro

termo as cotadas das fronteas oceánicas. A pesar disto, no verán o réxime de precipitacións descende e as augas, moi abundantes durante o outono, inverno e primavera, diminúen. Por isto, regantes e muiñeiros haberían de entrar en conflito, como quedou indicado arriba, pero aínda así a sabedoría popular permitiu solucionar a meirande parte dos malentendidos na propia comunidade sen chegar aos xulgados.

O recurso á apertura de pozos particulares, minas de auga nos montes, fontes públicas, regos de deriva da auga cara ás leiras, pozas etc., foi constante e mesturouse cunha normativa consuetudinaria que tendeu a ser respectada polo común. Non había nada escrito pero todos aceptaban o uso dos costumes. Así pois, dende a Alta Idade Media ata a Moderna, o regadío en Galicia concentrouse nas veigas e hortas familiares, polo que o principal uso da auga estaba vinculado á agricultura e dependía desta. Logo tanto a auga como as infraestruturas pasaron a se converter nun recurso moi aprezado, case sempre monopolizado polo estamento eclesiástico e, en menor medida, polos señoríos, e sometidas a un sistema de contratos e cesión similares aos empregados para a terra⁴⁸. En definitiva, o regadío viuse sometido dende finais do Antigo Réxime a un constante proceso de intensificación, tentando acadar maiores rendementos e producións, aínda que dentro do marco de policultivo-gandeiría⁴⁹. Chegado o tempo de estío había que recorrer, pois, aos de cubo, de *maré*, Fefiñáns en Cambados ou na Seca, Illa de Arousa, ou de vento, en Catoira ou a Illa.

Os de *maré* aproveitaban o fondo de saco da ría para situarse. Aquí constrúese unha presa cunhas comportas que se abren para que penetre a auga da marea cando sobe. Unha vez ocorrido isto, vólvense

Pozos de acumulación de auga e canles de rego para pasteiros durante os estíos en Campolameiro. Fonte: Leal.

Muíños de vento de Abalo, Catoira e A Illa de Arousa. Situados en lugares elevados, aproveitan a forza dos ventos para facer xirar os mecanismos molturadores. Son de torre fixa o que significa que as aspas deben ir orientadas cara a dirección normal dos ventos, é dicir norte e sur. Son unha solución estupenda cando as augas dos ríos e regatos escasean. Fonte: Leal.

⁴⁸ SÁNCHEZ REGUEIRO, A., SOTO FERNÁNDEZ, D.: "O patrimonio das augas. Un achegamento etnográfico á Galiza rural dos séculos XIX e XX". En *Cultura popular. Actas do Congreso*. Cámara Municipal de Maia. 2000. Separata. P. 12.

⁴⁹ FERNÁNDEZ PRIETO, L.: *Labregos con ciencia. Estado, sociedade e innovación tecnolóxica na agricultura galega, 1850-1939*. Vigo. Xerais. 1992. Citado por SÁNCHEZ REGUEIRO. Op. cit. P. 12

cerrar, de xeito tal que a auga queda acumulada. A moenda tense de facer en baixamar soltando pouco a pouco polo rodicio a auga necesaria. Non tiñan problemas de abastecemento do líquido motriz, a diferenza do caso anterior, así que podían moer todo o ano. Finalmente, aparecen os de vento, que, como o seu nome indica, aproveitan a enerxía eólica para mover as súas aspas de madeira ou tea. Este movemento de rotación trasládase mediante unhas engranaxes a un eixe que o comunica coa moa. Sitúanse en zonas elevadas onde sopra fortemente o vento, polo que os podemos observar por Abalo en Catoira ou na Illa de Arousa.

Outras variedades moi pouco estendidas e estudadas, pola carestía no emprego de materia prima, eran os muíños de vapor. Así, é sobradamente coñecido que foi S. de Caus, cara ao 1615, o primeiro en idear a aplicación industrial da presión do vapor de auga. D. Papin creou a primeira caldeira de vapor e o marqués de Worchester construíu unha fonte de vapor para elevar a auga, en 1661. Xa en 1698, Savery poría en marcha a primeira bomba de vapor de auga. En 1783, o abade Arnal equipou un muíño en Nimes cunha máquina de vapor de simple efecto, pero como muíño total de vapor o primeiro en construírse en Francia foi fabricado polos irmáns Jacques e Constantin Péricr, en 1790, e instalado nas illas Cygnes, sobre o Sena, moi preto de París. Dúas máquinas de dobre efecto accionaban cada unha das doce moas. Tiveron, desgraciadamente, curta vida estando inutilizados durante vinte e tres anos e sendo, por fin, transformados en fiadeiro en 1817. No ano 1797, os citados irmáns Péricr propoñenlles aos poderes públicos establecer en París outros muíños de vapor accionados por “bomba de fogo”, que é como se lles chamaba por aquelas datas, iguais ás que funcionaban en Londres, capaces de producir 1000 sacos de fariña ao día. Para comprender todo isto hai que ter en conta que o enxeñeiro inglés James Watt in-

ventou en 1785 o mecanismo polo que a mesma máquina distribuía automaticamente o vapor a cada lado do émbolo, isto é a máquina coñecida de dobre efecto.

⁵⁰ AGUIRRE SORONDO, A.: *Tratado de Molinología. Los molinos en Guipúzcoa*. Fundación José Miguel de Barandiarán. San Sebastián 1988. Ps. 87-88.

No BOG do 15 de abril de 1842, anunciábase un tal D. Valentín Espero, de Barcelona, quen posuía un obradoiro para a construción e fabricación de toda clase de muíños xa foran hidráulicos, de vapor ou de vento, idóneos para moer trigo e outras especies. Polo historiador Azcárraga sabemos que en 1885 había en Deusto unha empresa especializada na construción de caldeiras de vapor para usos industriais e muiñeiros.

Non resultaron rendibles pois era máis barato traballar cos do río ou maré, xa que a auga era gratis, que consumir leña ou carbón, pero o sistema aplicouse ás malladoras (trilladoras en castelán) e outros traballos, que foron os antecedentes do motor eléctrico que veu despois. Lémbrese as moitas e novas aplicacións que tivo *a posteriori* na súa utilización nos barcos de vapor, os trens, etc. Por outra parte, eran unha solución en zonas onde non había ou escaseaba a auga⁵⁰.

Dos mencionados, os primeiros, os hidráulicos de río o regato, superan amplamente aos segundos e estes aos de marea polas razóns explicadas. Esta gran proliferación de muí-

ños de auga débese, case exclusivamente, ao tipo de propiedade da terra dominante en Galicia. Esta divídese entre cada fillo á morte dos pais, conque a paisaxe rural galega está composta por cortiñas moi profundas, estreitas e con pouca fronte. Pois ben, a cada propiedade das narradas era frecuente que correspondese un muíño, sobre todo a partir de finais do século XIX, coas reformas liberais e os proxectos de redención de foros, que acadarán o seu cénit en 1926 coa definitiva entrada en vigor da lei que os abolía.

Ademais do dito, a existencia dun muíño nun determinado lugar, sempre contando coa presenza dun río e dunha determinada pendente, implicaba a futura ocupación deste por outras vivendas que alí se construían. Os novos propietarios buscaban a tecnoloxía que lles procuraba a materia prima para o pan: a fariña polo que esta primitiva concentración podía dar lugar logo a un pequeno núcleo habitado, como ocorre co lugar da Pantrigueira.

Pois ben, curiosamente Valle-Inclán en toda a súa obra tan so fai mención ós muíños hidráulicos de río, esquecendo os de maré e vento e o feito resulta rechamante porque semella ser un gran coñecedor da xeografía salnésa. Como vimos anunciando, na Illa de Arousa, Cambados ou Catoira atoparemos exemplares destes últimos amentados que son obviados polo escritor. Mesmo, seu pai, como queda antedito, crea unha empresa de mouturación de cereal para facer fariña por medio de muíños de vapor a carbón.

2.2. O tipo de propiedade dos muíños. Os oficios de muiñeiro. Os cobros da moenda.

O réxime de propiedade dos muíños varía consonte moitos factores, pero *grosso modo* podemos dicir que os de marea e vento pertencen case sempre a un só propietario, mentres que os de auga poden ter varias formas de pertenza.

Se é de propietario individual, campesiño acomodado, ou explota directamente a familia na persoa do pai ou na da nai, ou tamén dalgún fillo mentres que os pais se dedican a outros mesteres. Neste suposto os veciños que queiran facer uso del pagan estes servizos coa denominada *maquía*, que consiste na porcentaxe coa que queda o muiñeiro por cada parte de gran moído (en Galicia hai moitos lugares denominados Maquieira, en clara alusión a unha concentración de muíños e a este tipo de pagamento). Para o caso galego e asturiano, mesmo en outras áreas da Cornixa Cantábrica, era normal que o labrego aforara terras a un señor eclesiástico ou laico e dentro do lote fóra o muíño ou mesmo que tan só se aforara este. Tomábase así o dominio útil mentres que o directo seguía nas mans dos privilexiados aos que había que satisfacerlle unha cantidade en cartos ou en fariña a modo de foro, e este peculio sacábase da amentada maquía. Dado que o muiñeiro sempre tendía a quedarse con máis cantidade da que lle correspondía en concepto de plusvalía, de aí ven a mala sona que os muiñeiros tiñan entre a xente do común. Mesmo, podía acontecer

Ferrados de fariña na Finca Galea, Alfoz. Con eles medíase a maquiña que cobraba o muiñeiro polo seu traballo e en cada bisbarra representaba unha cantidade distinta. Por exemplo, en Baión, soíase tomar 1,5 kg., por cada ferrado moído. Fonte: Leal.

que o señor explotara directamente os muiños deixando a unha persoa encargada de facelo quen cobraba en salario ou en especie. O aforamento do artefacto moedor podía realizarse a unha ou varias persoas. Na *Sonata de otoño*, Don Juan Manuel, diríxese a Concha e ó Marqués de Bradomín e dilles:

... Llego hasta mis molinos que están ahí cerca y vuelvo a buscarte... Puesto que tienes la manía de leer, en el Pazo te daré un libro antiguo, pero de letra grande y clara, donde todas estas historias están contadas muy por lo largo (Refírese ó escudo de armas dos Montenegro)...⁵¹

Na mesma liña Xavier, o Marqués de Bradomín falando de súa nai recorda que:

*... En el silencio oíase, día y noche, el rumor lejano del río, cayendo en la represa de nuestros molinos. Mi madre pasaba horas y horas hilando en rueca de palo santo, olorosa y noble. Sobre sus labios marchitos vagaba siempre el temblor de un rezo...*⁵²

As referencias ó pago do foro repítense asiduamente na obra de Valle-Inclán, así por exemplo en "A media noche", *Jardín umbrío*, o espolique pregúntalle á muiñeira a quen agarda na porta do muiño e ela respóndelle: "...A nadie... Salíme un momento hace, por tomar la luna. Tengo molienda para toda la noche y hay que velar...". Insístelle, a continuación o espolique demandándolle onde se encontra o home e ela dille: "... No está. Fuese a la villa para cumplir con la señora a quien pagamos un foro de doce ferrados de trigo y doce de centeno..."⁵³.

⁵¹ En *Sonata de otoño*. Vol. I. P. 494.

⁵² En *Sonata de otoño*. Vol. I. P. 506.

⁵³ En "A media noche", *Jardín umbrío*. Vol. I. p. 277.

⁵⁴ En *Águila de blasón, Comedias bárbaras II*. Vol. II. P. 366.

⁵⁵ *Ibidem*. P. 366.

En *Águila de blasón, Comedias bárbaras II*, Don Pedrito rifa con Liberata sobre o prezo do foro que lle deben pagar polo uso do muiño:

*... DON PEDRITO.- Tenéis el molino casi de balde. LIBERATA.- ¿Qué dice señor? ¡Ave María, de balde! DON PEDRITO.- De balde, porque doce ferrados de trigo y doce de maíz no son renta. ¡Y eso cuando la pagáis!...*⁵⁴

Liberata faille ver a Don Pedrito que si lles perdoa parte da renda é porque das tres moas que ten o muiño, a meirande parte do ano tan so moe unha e que as outras dúas é raro que moan entrado o verán pola falla de auga. Nembargante, Don Pedrito insiste:

... Hoy me parece que muelen todas (refírese ás moas: N del A). *LIBERATA.- Porque tenemos el agua de los riegos. DON PEDRITO.- Pues como la mitad del año solamente muele la piedra del maíz y no da para la renta que pagáis, yo vengo a liberaros de esa carga. LIBERATA.- ¿Qué dice, señor? DON PEDRITO.- ¡Eso!... Que dejéis por buenas el molino...*⁵⁵

Máis adiante, os muiñeiros vanse queixar a Don Juan Manuel das ameazas de Don Pedrito:

... LIBERATA.- No podemos seguir con el molino, mi amo. Don Pedrito nos tiene amenazados con picarnos el cuello. (...) ... Dice que habemos de pagarle una renta o dejar el molino. (...) ...

EL CABALLERO.- Pedro Rey (o muiñeiro), no quero que ese bandido salga con su empeño. ¿Os conviene el molino con las tierras de Lantañón? (...) ... EL MOLINERO.- Nos conviene lo que mi amo ordenare. Ya sabe que no habrá de ser tirano para la renta. EL CABALLERO.- Renta ninguna. LIBERATA.- Aun así el corazón me anuncia una desgracia. EL CABALLERO.- ¡Basta de lamentos! Pedro Rey, vuélvete al molino y si ese faccioso asoma la cabeza por encima de la cerca, suéltale un tiro...⁵⁶

A maquia varía segundo a zona considerada: por exemplo, na zona occidental da Mariña de Lugo, se se quería moer un ferrado, aproximadamente vinte quilos, descontábase arredor dun quilo; noutros lugares de interior isto medíase nuns recipientes metálicos, de xeito que o muiñeiro quedaba cunha medida dun, medio ou cuarto; no Vicedo adoitaban quitar un quilo dun lote de catorce, etc. Por outra parte, existían unhas medidas universais segundo a zona considerada onde eran comúns o ferrado, equivalente a dezaioito ou vinte quilos, o medio ferrado e a carteira ou cuarto de ferrado. Cabe sinalarmos que, aínda que non pesasen o mesmo, o ferrado era unha denominación común por toda Galicia e o Salnés⁵⁷.

No caso do primeiro, cabe supoñermos que a moenda era unha forma máis de que entrasen cartos que axudasen a paliar as difíciles condicións económicas familiares, dedución feita da situación do muiño pois está dentro da mesma casa.

No paradigma segundo, é probable que se utilizase como unha forma de protoindustria no sentido de que alí moraba a muiñeira en épocas de moita angueira. Isto levaba implícita a existencia doutro andar a modo de dependencia doméstica que contería unha lareira, un camastro e, en definitiva, todo o necesario para pasar a noite mentres moía o muiño.

A maquia foi unha fonte de grandes ingresos no século XIX debido á gran cantidade de cereal que había que moer, e moitos destes muiños propios, incluídos aqueles nos que se colocaba a alguén encargado da moenda, son o resultado de redimilos do foro que os atenazaba por entón. A posteriori, acabada a Guerra Civil, o Servicio Nacional del Trigo habería de impor outro canon aos propietarios que, ante a imposibilidade de o satisfaceren, tiveron que cerrar as súas instalacións. O pago da moenda podía efectuarse igualmente con diñeiro, pero isto facíase moito menos frecuentemente debido a que a economía de autosuficiencia que imperaba pola Galicia ancestral non permitía a xeración dun excedente que puidese destinarse ao comercio e, daquela, á circulación da moeda.

Cando os muiños pertencían a un señor laico ou eclesiástico adoitaban levar varias moas, as de pedra granítica do país para o millo, que daba unha fariña máis ruda, chea de casca que se lle botaba ós animais, e as albeiras para o trigo e centeo. Estas eran de seixo, de gran máis pulido que as anteriores, adoitaban traerse de Francia ou Portugal e facían unha fariña moi miúda e branca, de aí que recibiran o nome de albeiras. Pola contra, a propiedade campesiña era máis discreta e menos osten-

⁵⁶ *Ibidem*. Ps. 405-406.

⁵⁷ Populares son os ditos que falan da mala fama dos muiñeiros porque tendían a excederse na medición da maquia. Este feito trouxo unha literatura abundante da que entresacamos esta cantiga: “Xa non quero ser muiñeiro / nin varre-lo tremiñado, / que despois no outro mundo / toman conta do roubado”.

Na primeira foto, Barrantes, pódense ver a grade, ou reixa que impide pasar obxectos cara o rodicio, e o pechadoiro ou porta de pao coa que pechamos total ou parcialmente o caudal de auga segundo pretendamos que a roda se mova moito ou pouco. Na segunda foto, Padrenda, temos un muíño de cubo. Nel almacenábase a auga para deixala baixar logo cara ó rodicio. Son artefactos moi aptos para moer cando falla a auga. Fonte: Leal.

⁵⁸ En *Flor de santidad*. Vol. I. P. 623.

⁵⁹ *Catastro de Ensenada*. Arquivo do Reino de Galicia. A Coruña.

tosa xa que levaba tan só unha moa para o millo. Volvemos a *Flor de santidad* cando

... el gallo canta. Las dos aldeanas salmodian en la cancela del molino: -¡Santos y buenos días! La molinera responde desde el patín: -¡Santos y buenos nos los dé Dios! A las saluciones siguen las preguntas lentas y cantarinas: La ventera habla con una mano puesta sobre los ojos para resguardarlos del sol: - ¡Hay mucho fruto? -¡Así hubiera gracia de Dios! - ¿Cuántas piedras muelen? - Muelen todas tres: la del trigo, la del maíz y la del centeno. - Conócese que trae agua la presa. - En lo de agora no falta. -¡Por algo decían los viejos que el hambre a esta tierra llega nadando! La molinera baja a franquearles la cancela, pero la ventera y la zagala quedan en el camino hasta que una a una pasan las ovejas...⁵⁸

O Salnés e Galicia están cheos de exemplos deste tipo, así para 1752, no *Catastro de Ensenada*, encontramos as referencias ó muíño do Retortoiro no lugar de Mozorín, parroquia de Baión, construído no 1742, do que se especifica que :

...Don Pablo Troncoso, vecino de San Juan de Leiro, tiene una casa con quatro ruedas de molino, todas ellas de cubo, la una de piedra blanca (albeira, para trigo e centeo) y las tres negreras (de pedra do país, para moer millo), llamado Retortoiro, que muelen con agua corriente del rio que viene de Caldas por Puente Arnelas para la Umia seis meses al año y se regulo la utilidad de todas las quatro ruedas en mil reales anuales...⁵⁹

Outra referencia a muíños aforados volvemos a tela no *Catastro de Ensenada* no que se menciona ó muíño denominado da Silgada, en referencia á casa da Silgada de Baión. Está descrito como muíño de cubo, almacena a auga antes de envíala ó rodicio, que constaba dunha roda e pedras do país, moía uns catro meses ó ano grazas as augas do regueiro de Santa Catalina e a súa utilidade calculábase en 80 reais. Estaba aforado a varios veciños que tiñan diferentes dereitos: dúas horas e media cada día, unha xornada cada 15 días, 8 horas cada 15 días, día e medio coa súa noite e 24 horas cada semana.

O mesmo ocorría co denominado muíño do Matador, regueiro de Santa Catalina, sito en Barcia segundo o *Catastro de Ensenada*, rexentado por un presbítero que lle sacaba unha utilidade anual de 80 reais. Tíñao alugado a diferentes veciños con diferentes roldas e

cantidades a satisfacer en foro, algún a San Martiño Pinarío. Os dereitos oscilaban entre moer 24 horas cada 15 días e pago de foro a San Martiño Pinarío, un día coa súa noite de 8 en 8 días e pago de 6 concas e media de pan medeado ó mesmo mosteiro, 24 horas cada 15 días, un día e noite de 8 en 8 días, un día e noite cada 15 días e 12 horas cada 15 días. En función do dereito adquirido o pago do aluguer ou foro era distinto como é obvio.

Outro tipo de propiedade era a comunal, que, segundo Leal Bóveda⁶⁰, aparecía cando os veciños non podían construír de seu un muíño. Neste caso, xuntaban os esforzos e levantaban un comunal que pasaba a chamarse *de herdeiros*, *parceiros* ou *roldeiros*.

As achegas ao común facíanse en forma de diñeiro, de traballo ou de pezas, e segundo isto cada un tiña dereito a unha parte, de parceiros; rolda, de roldeiros etc. A posesión desta transmitíase por herdade, de herdeiros; entre os herdeiros do primeiro tomador da propiedade da seguinte forma: a parte, a rolda ou a herdade daba dereito a moer unhas horas durante uns días predeterminados que non se podían cambiar. Así, poñamos por caso que habería persoas que terían todo un día, mentres que outras posuirían medio ou un cuarto de día. Nestes dous últimos casos, tíñanse que pór de acordo e avezarse casa semana para moeren unha vez polo día e outra pola noite. Deste uso compartido xurdían relacións sociais e comunais moi ricas, por exemplo as *muiñadas e foliadas* (festas nocturnas no muíño). O uso destas construcións viña regulamentado polo dereito consuetudinario galego pero, basicamente, dependía dos acordos ós que chegaran os fazedores do muíño. Menéndez-Valdés Golpe (1964) define ós muíños de herdeiros a aqueles de propiedade común indivisible, dedicados á molturación de grans para consumo familiar e alimentación do gando dos donos do muíño, e fai fincapé en que o aproveitamento da parte indivisa na propiedade faise por pezas ou grupos de seis horas, exclusivas de cada herdeiro e susceptibles de permuta, enaxenación, arrendo, etc.⁶¹

O coñecemento de Valle-Inclán destes aspectos parece evidente se nos atemos á pasaxe de Divinas palabras na que, morta Juana la Reina, hai que resolver a herdanza de Laureano, ser infrahumano que se despraza nun carretón. Por ela rifan Mari-Gaila e Marica del Reino coa intercesión do pedáneo da aldea:

... MARICA DEL REINO.- ¡Y todo ese hablar salió a cuento del pleito que tratan entre sí de sustentar dos hermanos propios camales! MARI-GAILA.- No habrá pleito si tu respetas el derecho del que nació varón. MARICA DEL REINO.- Consultaremos con hombre de ley. EL PEDÁNEO.- ¡Como lleguéis a la puerta del abogado , os enredáis más! Sin salir de la aldea hallaréis barbas honradas sabiendo

⁶⁰ LEAL BÓVEDA: *As construcións do pan na Mariña de Lugo*, Deputación de Lugo, 2012. Do mesmo autor pódense ver: *Guía para o estudo dos muíños de auga da Terra de Caldas de Reis*, Deputación de Pontevedra, 1995, con versión en castelán: "Guía metodolóxica para el estudio de los molinos de agua de la Tierra de Caldas de Reis", en *Escola Crítica*, A Coruña. 1993. "A literatura oral do ciclo do pan. Unha escolma arbitraria", en *Pontenorga*, Deputación de Pontevedra. 1998. *O patrimonio arquitectónico rural do Salnés*, Deputación de Pontevedra, 2000. "Las construcciones del ciclo del pan y el Servicio Nacional del Trigo en la Mariña de Lugo", en *Terra*, nº 6, SGX e Universidade de Santiago de Compostela, 2002. "Guía metodolóxica para el estudio de las construcciones del ciclo del pan en la Mariña de Lugo", en *Revista de investigación en educación*, Deputación de Pontevedra, Facultade de Ciencias da Educación de Pontevedra, Pontevedra, 2004. "O Servicio Nacional del Trigo e o control da produción fariñeira da postguerra. O caso da Mariña de Lugo", en *Pontevedra*, nº 18, Deputación de Pontevedra, 2002.

⁶¹ MENÉNDEZ-VALDÉS GOLPE, E.: *Las particularidades de derecho patrimonial en el noroeste de España, ante la compilación gallega y el código civil*. Becerreá. Lugo. 1964. Este autor ven citado tamén en CHARLÍN PÉREZ, F. X.: "Preitos e revoltas na Galicia de Valle-Inclán". En *Cuadrante*, nº 5. 2000. Ps. 5-36.

de ley. PEDRO GAILO.- *¿Cuál es tu dictado, Bastián de Candás?* EL PEDÁNEO.- *Si fuese a daros mi dictado, a ninguno había de contentar. ¿Como que ninguno tiene la ley!* MARI-GAILA.- *¿No llama al hermano varón?* EL PEDÁNEO.- *las voces de la ley tu no las alcanzas.* MARI-GAILA.- *¿Pero aquí hay uno que sabe latines!* EL PEDÁNEO.- *A eso solamente respondo que latines de misa no son latines de ley.* PEDRO GAILO.- *¿Cuál es tu dictado, Bastián de Candás?* EL PEDÁNEO.- *¿Si no habéis de seguirlo, para qué escucharlo!* MARICA DEL REINO.- *Te pedimos consejo y cumples con darlo.* EL PEDÁNEO.- *Si como la finada no deja otro bien que el hijo inocente, dejase un par de vacas, cada cual se llevaría su vaca de la corte. Tal se me alcanza. Y si dejase dos carretones, cada cual el suyo.* LA TATULA.- *Tampoco había pleito.* EL PEDÁNEO.- *Pues si solamente deja uno, también habéis de repartiros la carga que represente.* LA TATULA.- *No es carga, que es provecho.* EL PEDÁNEO.- *Son bienes proindivisos, que dicen en los juzgados.* MARI-GAILA.- *¡Ay, Bastián, tu sentencias, pero no enseñas cómo se puede repartir el carretón!* ¿Zueco en dos plantas, dónde irás que lo veas?

E a continuación chega a sentencia do pedáneo que se basea no dereito consuetudinario galego e no reparto de roldas entre os propietarios dos muíños de herdeiros:

... EL PEDÁNEO.- *pero vi muchos molinos, cada día de la semana, moler para un dueño diferente.* UNA MOCINA.- *Mi padre muele doce horas en el molino de Andrés.* MARICA LA DEL REINO.- *Por manera que el justo sentir es de repartirse el carretón entre las familias determinados los días.* EL PEDÁNEO.- *Un suponer: Sois dos llevadores de un molino. De lunes a miércoles saca el uno la maquila, y el otro de jueves a sábados. Los domingos van alternados.* LA TATULA.- *Así no había pleito...*⁶²

Para Charlín Pérez a degradación do personaxe do idiota é completa, obxectalizado, convertido nun ben pro indiviso, que se beneficia por horas como un muíño. Valle-Inclán escribe *Divinas palabras* cando a súa estética e a súa ética xa o conduciran ao achado do

⁶² En *Divinas palabras*. Vol. II. Ps. 541-542.

⁶³ CHARLÍN PÉREZ, F. X.: "Preitos e revoltas na Galicia de Valle-Inclán". En *Cuadrante*, nº 5. 2000. P. 16.

esperpento. Por iso aquí, o que en principio podería parecer unha evocación e defensa dos vellos códigos vólvese un uso literario destes con fins grotescos⁶³.

Con todo, seguindo este mesmo criterio, supoñamos que dous país, un A con catro fillos, e outro B con oito, repartían a súa herdade entre estes. Aos do pai A tocarialle o dobre de tempo de moenda ca aos do B xa que, sendo a mesma herdanza, tiña que dividila en máis partes.

Asemade, se algún herdeiro desexaba vender a súa parte, podía facer de forma que o novo propietario pasaba a adquirir os dereitos e as obrigas do vendedor. A compravenda debíase realizar con papel de por medio; se non, considerábase nula. Respecto dos pagamentos que se tiñan que facer aos herdeiros das partes dos muíños, encontramos nun libro de contas este texto sobre un da parroquia de Covas, Viveiro:

...Un diez e ocho avo del molino y de todo su fundo vagos y artefacto, en mistión con varios porcioneros cuyo molino se halla situado en el río que baja á Escourido. Dicha participación en el referido molino tiene de pensión la mitad de siete cuartillos y un noveno de trigo que se paga anualmente a los herederos de Luis Escourido en cuatro pesetas...

Os dereitos consistían nas quendas de moenda comentadas e os deberes, nunha serie de traballos de conservación e reparación do muíño e o seu contorno que posibilitasen

Traballos de mantemento do muíño: o muiñeiro debe facer unha serie de traballos que axuden a conservar o muíño, amén da moenda. No primeiro caso, pica a moa para volverlle a dar "gran". Faise isto cando a pedra se volve lisa polo efecto do rozamento. Logo de repicada hai que montala ou cangala e iso faise co burro ou guindastre de madeira con pestanas de metal. Ambos traballos requiren de certa especialización funcional e pericia. Fonte: Varela Villarino (1999).

o seu funcionamento permanentemente. Hai outros usos do muíño que non poden considerarse como unha forma de propiedade estritamente, pero que en realidade viñan a ser un usufruto deste. Falamos dos alugueres.

Os usos do muíño en verán carrexaban non poucos problemas debido a que había pouca auga para derivar a rego e a moenda. Por iso nunhas zonas tiñan dereito de uso os regantes, mentres que noutras, como en Galdo, o posuían os segundos. Para isto, nas primeiras foron aparecendo paulatinamente os muíños de vento e de *maré*.

No *Catastro de Ensenada* aparecen amentados os muíños de A Regueira, no lugar de Fonsín, Baión. Todo parece indicar que eran empregados polos veciños de Godos, constaban de una moa do país movida polas augas do regueiro de Santa Catalina⁶⁴.

Respecto do oficio de muiñeiro cabe dicirmos que está en íntima relación co tipo de propiedade⁶⁵, de xeito que podemos ver que non necesita unha especialización previa como no caso doutros artesáns: carpinteiros, ferreiros, canteiros etc. Son labores non complicados de facer e os privados son desempeñados polo home ou a muller, con predominio do primeiro. Ademais, pódense realizar outras faenas mentres está funcionando o muíño. Nos de herdeiros, a cuestión é moito máis fácil por causa de que cada un moe para si sen que haxa ninguén encargado especificamente de o facer.

Mantén LAVAUD, en obra xa citada, que tanto o muiñeiro como a muiñeira son personaxes cargados de diferentes simboloxías que poden ir dende a forza, o misterio, a rectitude, mesmo o amor extramatri-monial e a morte violenta. En todo caso, Valle-Inclán sempre lles aporta algunha cualidade

⁶⁴ LEAL BÓVEDA, J. M^a: *Guía para o estudo dos muíños de auga da Terra de Caldas de Reis*. Deputación de Pontevedra. 1995. Ps. 45-62.

⁶⁵ BAS LÓPEZ, BEGOÑA: Voz "muíño". En *Gran Enciclopedia Gallega*.

positiva como en *El resplandor de la hoguera*, na que Miquelo Egoscué, xuntándose cos homes da partida facciosa que dirixe, nunha cova que lles serve de cuartel, fai matar e asar sete cabras para un banquete. A continuación lerá a carta que lle envía o Cura e exclama: “*Yo voy allá con los que quieran seguirme. El segundo de la partida respondió por todos: -Está bien. Era un viejo molinero de Arquña*”⁶⁶. Nesta ocasión, a opinión do muiñeiro tén o suficiente peso como para ser tida en conta por todos os presentes.

No relato “Un cabecilla”, nárrese a historia dun intre da vida dun muiñeiro exfaccioso contada polo narrador que o tivo de guía para visitar uns restos célticos. O narrador recalca a forza física do muiñeiro e o seu misterio, e un terceiro personaxe revela que o muiñeiro asasinou á súa muller por ter confesado o lugar no que se agochaba a facción:

*De aquel molinero viejo y silencioso que me sirvió de guía para visitar las piedras célticas del Monte Rouriz guardo un recuerdo duro y frío (...). Había sido un terrible guerrillero (...). A la ida y a la vuelta solía recaer por el molino para enterarse de cómo iban las familias, que eran los nietos y de las piedras que molían*⁶⁷.

Certa tarde de verán achegándose cara o muíño atopa á súa muller atada a un poste da parra, a porta rota e todo en desorde. Diante do panorama, pregunta á dona se viñeron os negros en alusión ás tropas liberais, a que hora chegaron, cantos eran e que lles dixo a muller. Das respostas desta non queda convencido e decide asasinala:

*¿Has acabado? (refírese á muller que rezaba con temor ante a morte que prevía: N del A). Ella juntó las manos con exaltación cristiana: -¡Hágase, Jesús tu divina voluntad! Pero cuando vio al terrible viejo echarse la escopeta a la cara y apuntar, se levantó despavorida y corrió hacia él con los brazos abiertos: -¡No me mates! ¡No me mates, por el alma de...! Sonó el tiro y cayó en medio del camino con la frente agujereada. El cabecilla alzó de la arena ensangrentada su rosario de faccioso, besó el crucifijo de bronce, y sin detenerse a cargar la escopeta huyó en dirección de la montaña*⁶⁸.

⁶⁶ En *El resplandor de la hoguera. La guerra carlista* II. Vol. I. Ps. 772-773.

⁶⁷ En “Un cabecilla”, *Jardín umbrío*. Vol. I. P. 241.

⁶⁸ En “Un cabecilla”, *Jardín umbrío*. Vol. I. Ps. 241-243.

⁶⁹ LAVAUD-FARGE, ELIANE: *Ibidem*. Ps. 42-43.

⁷⁰ En *Sonata de otoño*. Vol. I. Ps. 158-459.

Aínda que con menos insistencia rexistramos a mesma correspondencia macabra entre o figurativo e o temático en “La misa de San Electus”, na que tres mozos, a pesares da misa a San Electus, van morrer despois de morderlles un lobo rabioso. Todos os tres viñan do muíño cando foron mordidos e esta ocorrencia do camiño do muíño como lugar mortífero ven subliñada en tres segmentos narrativos ou dialogados do conto⁶⁹.

Coa muiñeira ocorre o mesmo e se nos presenta chea de virtudes cristiás, muller abnegada, caritativa, disposta para servir, co pelo branco de fariña en clara alusión ó traballo e, en moitas ocasións, apegada a unha rocha fiando liño. En *Sonata de otoño* o Marqués e o mordomo Brión fan un alto nos muíños de Gondar chamando autoritarios á súa porta acompañándose dun Ave María Purísima. A vella muiñeira contesta:

*¡Sin pecado concebida! Era una pobre alma llena de caridad. Nos vio ateridos de frío, vio las mulas bajo el cobertizo, vio el cielo encapotado con torva amenaza de agua, y franqueó la puerta hospitalaria y humilde. -Pasen y siéntense al fuego*⁷⁰.

Segue na mesma liña en “Eulalia” cando esta rapaza se achega ó muíño de Madre Cruces para ver ó seu amor extramatrimonial:

Es alegre y geórgica la paz de aquel molino aldeano, con sus muros cubiertos de húmeda hiedra, con su puerta siempre franca, gozando la sombra regalada de un cerezo. Feliz y benigna, la piedra gira moliendo el grano y el agua verdea en la presa, llena de vida inquieta y murmurante. Sentada ante la puerta, bajo la sombra amiga, hila una vieja que tiene todo el cabello blanco⁷¹.

Mentres agardan a chegada do amante Eulalia e Madre Cruces parolan e fían liño:

La vieja había dejado la rueca para descolgar las madejas de lino puestas a secar en la rama de un cerezo. ¡Aquellas madejas de antaño, olorosas, morenas, campesinas, que las abuelas devanaban en los viejos sarillos de nogal! Después la Madre Cruces volvió a sentarse en el poyo de la puerta. Entre sus manos crece un ovillo. Eulalia, distraída, lo mira dar vueltas bajo aquellos dedos arrugados y seniles⁷².

Nembargante, LAVAUD-FAGE tamén lle outorga atributos negativos como por exemplo en “Eulalia”, na que muíño e muiñeira aparecen ligados ó tema do amor extramatrimonial e ó da morte, xa que ó volver da súa cita amorosa no muíño (outra vez o seu afastamento dos núcleos habitados é utilizado como escusa para ter un encontro ilegal entre dous amantes), Eulalia parece afoxada sexa por suicidio, sexa por descoido⁷³. Previamente a muiñeira serve de alcaiota á rapaza namorada a quen un pegureiro advirte de que ó muíño onde ela vai non moe porque non hai augas para iso diante do que Eulalia advirte de que pouco gran tén ela que moer. O rapaz, malicioso, é consciente diso e tamén de que en realidade a moza vai visitar ó cabaleiro enfermo que dende hai pouco tempo toma os aires no muíño da Madre Cruces.

¿Estás tu sola, madre Cruces? – Sola mi reina... Ya llegará el galán que consuele ese corazón. –¿Dónde ha ido? –Recorriendo esos campos paloma. –Cuéntame, Madre Cruces... ¿Está triste?

Traballado o liño e feito fio
chega a hora de tecelo no tear.
Fonte: Leal. Ilustración de Flor de
Santidad.

–Menos lo estaría si menos recordase a quien le quiere. –¿Tú comprendes que me recuerda? –¡Claramente! Por veces éntrame pena cuando le oigo suspirar⁷⁴.

A alegría, a paz bucólicas, a impresión de benestar e de acollida permanente e bondadosa descritas no referente ós muíños parecen contrastar con tódolos aspectos negativos que se verten, tales como o adulterio e a morte⁷⁵.

Sobre o transporte en barca polo río é moi posible que Valle-Inclán coñecera que, como se indicou, existía unha embarcación que conectaba os muíños das Aceñas (propiedade do conde de Priegue pero arrendados a Juan Manuel Vidal segundo consta no Catastro de Ensenada e no Libro de Matrícula Industrial do Concello de Vilanova), en Barcia, Baión, con Pontearnelas.

2.3. O muíño, núcleo das relacións sociais da parroquia.

Se tivo importancia relevante no económico, non menos a posuíu no social posto que se converteu no verdadeiro núcleo sobre o que xiraban as relacións da xente da parroquia, fundamentalmente a mocidade.

⁷³ LAVAUD-FARGE. ELIANE: *Ibidem*. P. 43.

⁷⁴ En “Eulalia”, *Corte de amor*. Vol. I. P. 144.

⁷⁵ LAVAUD-FAGE. ELIANE: *Ibidem*. P. 44

⁷⁶ En *Retablo de la avaricia, la lujuria y la muerte*. Vol. II. P. 1153.

Necesariamente, os veciños debían acudir ao muíño con asiduidade. Así, mentres se procedía á tarefa, enchíanse os tempos de espera con actividades de lecer: bailes, cánticos, historias, xogos, etc. Dado que polo día o campesino e a súa familia se dedicaban ás angueiras da terra, a noite constituía o único tempo libre que posuían para moer, de modo que eran frecuentes as reunións entre os habitantes da parroquia. Estas podíanse prolongar ata o día e adquirían carácter festivo de leira e de troula, nas que os mozos e mozas representaban un papel predominante:

*No muíño fan cantigas,
no muíño fan concellos,
no muíño fanse amores,
e contan contos os vellos.*

En *El embrujado*, os tres chaláns intentan cruzalo río que vai sen auga e non hai barqueiro para facelo. Queren cruzalo pero como temen que as bestas enfermen, deciden baixar polos muíños ata a Puente Vieja. Mauriña dilles que para o que vai cabaleiro, coma eles, non é volta e o cego di: “... ¡Día de feria, foliada en el molino, con unas mozas...! Yo no las vi, pero las apalpé...”⁷⁶.

Tamén é sabido por todos que o muíño, polo seu afastamento dos núcleos habitados, foi usado como lugar de encontros e desenvolvementos amorosos, feitos que quedarían

reflectidos na lingua, así como nunha ampla literatura e folclore, na maioría dos casos de tipo picaresco, onde, incluso, o estamento eclesiástico tiña o seu recunchiño:

*Un cura foi ao muiño:
foille mellor que non fora,
que coa beira da sotana
varreu a fariña toda.*

Tamén se fan alusións aos pequenos furtos que o muiñeiro facía no cobro da moenda:

*Xa non quero ser muiñeiro,
nin varre-lo tremiñado,
que despois no outro mundo
toman conta do roubado.*

Valle-Inclán retoma o tema en “Son de muiñeira” *El pasajero*, *Claves líricas*:

*Cantan las mozas que espadan el lino,
Cantan los mozos que van al molino,
Y los pardales en el camino.*

Toc! ;toc! ;toc!... Bate la espadela (peza de madeira, de forma de machete empregada para golpear a planta do liño e facelo fío: N del A).
;Toc! ;toc! ;toc!... Da vueltas la muela.
Y corre el jarro de la Arnela.

*El vino alegre huele a manzana,
Y tiene aquella color galana
Que tiene la boca de una aldeana.*

*El molinero cuenta un cuento,
En la espadela cuentan ciento,
Y atrujan los mozos haciendo el comento.*

Ou na escena sexta de *Romance de lobos* onde podemos ver:

... Por un momento los tres hermanos quedan silenciosos. Una tropa de chalanés llega y descalza para descansar a la sombra de los cipreses, dejando libres los jacos en el verde y oloroso campo, que cruzan aquellos caminos ladeados por donde se pierden huestes de mujerucas, viejas y mozas, que va al molino con maíz y con centeno...⁷⁷

De todo isto, quizabes o máis significativo é que o noso baile por excelencia, a muiñeira, adopta esta alusión tan connotativa, ao tempo que se danza en sentido circular simulando a rotación da moa sobre o pé, ou a propia rotación do rodicio:

A Muiñeira, de Dionisio Fierros, cadro exposto no Museo de Pontevedra. Asegúrase que o movemento circular desta danza ten moito que ver co propio que fai a moa sobre o pé do muiño. Todo tería que ver coas horas de espera que se pasaban agardando a moenda e as formas de “matalo” tempo das mesmas. Valle alude a elas e á diversión e picaresca que representaban estas veladas.

⁷⁷ En *Romance de lobos*, Vol. II. P. 492.

*Non se precisa pandeiro
para baila-la muiñeira,
mentres dura a muiñada,
fáino-lo ritmo a albeira.*

Do dito podemos entresacar pequenas cantigas, como a máis típica de todas:

*Unha noite no muíño,
unha noite non é nada,
unha semaniña enteira,
eso si que é foliada.*

Ou estas poesías:

*Muíño de peza
de son cantareiro,
morriches de fame,
sorriches de pena
meu muíño albeiro.*

Ou algúns refráns:

*Andando gaña o muíño, que parado está perdido.
Non fies en maquia de muiñeiro nin creas en comida de despenseiro.*

Ou algunhas adiviñas:

*Anda e non ten pés,
come e non ten boca,
canta comida lle dan
toda lle parece pouca.*

*Que cousiña, cousa será
que dá voltas enriba do río
e sen se mollar.⁷⁸*

⁷⁸ Véxase sobre o tema toda unha recolección de literatura popular compilada na nosa obra: LEAL BÓVEDA, JOSÉ MARÍA: *Guía para o estudo dos muíños de auga da terra de Caldas de Reis*. Pontevedra. 1995. Tamén a xa citada de BAS LÓPEZ, BEGOÑA: *Muíños de marés e de vento en Galicia*. Pontevedra. 1991.

Vexamos un amplo resumo sobre a cuestión:

Dille a leñaza ao trigo: cala ti, mourón, que estás un mes debaixo do terrón, e o trigo respóstalle: cala ti, cara lavada, que aos tres días xa nadas.

O meu home foi de troula, e veu cheo de fariña; el muiñeiro non é, eu non sei a quen se arrima. Peneirei, peneirei por un cribo, e fixen pan de relón coma o trigo.

Anque che fun ao muíño, anque che fun a muiñar, anque che fun ao muíño, non teño pan que che dar.

Esta noite fun ao muíño, cun fato de nenas novas, elas todas sen camisas, e eu no medio en cirolas.

Marica foi ao muíño, moer un saco de pan, e no medio do camiño, atopou co seu veciño, que ten sona de larchón. Canto tardou en moelo, non volo poido saber, soio que dixó ao Tadeo, o raio do tarabelo, non paraba de moer. Dende entón xa non volveu, Marica polo muíño, nin tampouco apareceu, inda rogándolle ao ceo, o larchón do seu veciño.

Irei contigo ao muiño, farei o que ti mandes, dormir contigo non quero, que te-las pernas moi grandes.

Esta noite fun ao muiño, e maila outra pasada; abalei unha peneira, que nunca foi abalada.

Fun ao muiño de abaixo, dei a volta polo de riba, o de abaixo está pechado, e o outro ten cara-villa.

Unha vella na mahía, botou un toxo no lar, saltoulle no pestenexo, e houbo de chamuscar.

Non che podo que estou rouca, non che podo que estou rouca, funche dormir ao muiño, esta noite e maila outra.

Unha vella fixo as papas, e botounas nunha criba, puxo a criba na cabeza, e escaldouse a vella viva.

Fun ao muiño con Paula; fun ao muiño con ela; fun ao muiño con Paula; fun en paz en vin en guerra.

Cando vaia ao teu muiño, hasme de deixar moer; moendo moe que moe, moendo na muiñada, unha mañá de xiada.

Era unha noite de chuvia e de frío, a que pasei no muiño do río, moi despaciño empecei a cantar, para non ter medo e a noite pasar, pum, pum, petan á porta, saio a correr, era Martiño que viña moer. Viña cun canto levado dos demos e iso as mozas non o queremos. O pillo decía eu quero moer, no muiño do Río non moe ninguén, todos o queren porque moe ben. Que moe ben dirano os tolos, pro polo visto non moe para todos, e se ti queres pra min moerá, e se non queres xa che pesará. E se me pesa ei de pousar, pero por ti non hei de chamar. Pero Martiño como é caradura, foise achegando e colleume a cintura, eu teño un xenio levado dos demos, e coa fiadoira no lombo lle din. Boteino fóra e cerreille a porta, porque pensei que lle daba unha volta. Pobre Martiño, que mal lle saeu, que levou na chepa e mais non moeu.

O muiño de meu pai, eu ben lle sei o tempero: cando está alto, baixalo; cando está baixo, erguelo.

O muiño anda de roda, anda de roda a moer; o caniño que eu che teño, ti inda o has de saber.

Meu meniño, durme, durme, que teño que ir ao muiño, teño que ir pola fariña, para face-lo panciño.

Muiño, troula, troula, a auga faíno troular; a filla da muiñeira, rabea por se casar.

Esta noite no muiño, ha de habe-lo que ha de haber: ha de haber cabezas rotas, por non me deixar moer.

O muiño a moer, os ratiños a comer, e agarrei un polo rabo, e mandeino a aquel cabo, agarrei un polas orellas, e tireille tres pendellas, agarrei un polo fuciño, partinlle o pé co muiño.

O muiño a moer, o ratiño a comer, agarreino polo rabo, e leveino pró mercado.

Dáme lume, Sara, polo vertedeiro, dáme lume Sara, que son muiñeiro; si eres muiñeiro, sobe para arriba, que Sara está soa e quere compañía.

Muiño que estás moendo, o trigo con tanto afán, ti estás facendo a fariña, e outro come do pan.

Esta noite fun á rolda, e rolei sete muiños, e enganei sete rapazas, e encarguei sete meniños.

Este muiño non é muiño, que é capela dos ratos, donde se dan moitos bicos, e mailos moitos abrazos.

Miña nai non quere que eu vaia ao muiño, porque o muiñeiro rebrinca, rebrinca, volve a rebrincar, unha saia nova me quixo rachar.

Esta noite no muiño, hache de haber apartamento, os casados para fóra, os solteiros para dentro.

A miña muliña cando vai pró muiño, ai!, vai enfariñada, cheiña de frío, tamén de xiada, ai!, a

miña burriña, sempre vai cansada.

Dios cho pague, churrusqueiro, ténhocho que agradecer: cando vou ao teu muíño, sempre me deixas moer.

Co saquiño na cabeza lixeiriña para o muíño vai, non quere que a colla a noite polo que poida pasar, pois os carreiros entre o millo dan moito que falar.

O muíño foula, foula, o vento lle fai a moa; a filla da muiñeira, ten un andar que namora.

Muíño de peza, de son cantareiro, morriches de fame, sorriches de pena, meu muíño albeiro.

Meu home foi ao muíño, a muiñeira ten a sarna; moerían de mestura, cando o meu home se raña.

Eu non sei que pasou no muíño, eu non sei que debeu pasar; dende entón Maruxiña está triste, dende entón non fai máis que chorar.

Non xemes xa muiñando, cos pés metidos no río, hoxe sin gran nin fariña, segues en pé maxinando, moendas de trigo e millo.

Muíño de peza, meu muíño albeiro, soño polvorento, con foulas e avenzas, o teu brandoeiro.

Vamos indo, vamos indo, vamos indo cara a ela, agora xa nos van dando os aires da nosa terra.

Eu fun ao muíño con Paula, eu fun ao muíño con ela, deitouseme nos brazos, e eu durmín nos brazos dela.

Certo día vindo do muíño, unha nena vin chorar; pregunteille que lle pasaba, e ela comenzou a contar: Alá atrás naquela revola, agarroume un rapaz, pero o tolo tanta forza fixo, que me rompeu o delantal. Agora vou para a casa, e miña nai vaime pegar, porque o levo todo roto, e non podo enmendar. Non lle digas, miña nena, que foi tralo prado, enredando con aquel rapaz, dille que foi unha silva, que cho prendeu ao pasar. Por iso miña nena, non te poñas a enredar: os rapaces son moi pillos, e algún día vaiche pesar.

Na porta daquel muíño, hai dúas pedras de asento, unha é para namorar, e outra pra pasa-lo tempo.

O meu muíño está noviño, e non pode traballar; ten que descansar, para poder continuar.

O muíño troula, troula; se troula, déixao troular, a dona deste muíño, rabea por se casar.

Á porta do muíño vello púxenme a pensar, nas voltas que dá o rodicio, e aínda nas que ten que dar.

O muíño xa vai vello, ten silveiras de arredore, as mozas que van a ele, todas perden a colore.

Se te citan no muíño, pénsao antes de aceptar, que non son bos os amores, nena, se os tes que buscar.

O muíño é refuxio, de gardas e bandoleiros, de almas que andan perdidas, de ladróns e deromeiros.

O muíño roda, roda, o rodicio faino andare; a filla do muiñeiro, rabea por se casare.

O muíño moe, moe, a fariña vai na moa; a filla do muiñeiro, entramentres se namora.

Sementei centeo e millo, ide ao muiñeiro chamar, levantémo-lo muíño, que temos que muiñar.

Anda a roda, anda ao arredor, canto máis a roda anda, máis lle quero ao meu amor.

Veño de moer, morena, do muíño de arriba, durmín coa muiñeira, non me cobrou a maquiá.

Veño de moer, morena, do muíño do medio; durmín coa muiñeira, non me cobrou o centeo.

Veño de moer, morena, do muíño de abaixo; durmín coa muiñeira, non me cobrou o traballo.

Na porta daquel muíño, hai un carballo rachado, onde sentan as mozas, a mata-lo condenado.

Toda enfariñada e coas pernas molladas, chegou Carmela á casa despois dunha noite de muiñada.

*O meu muíño é velliño, non o queren amañar, e cando o vaian arreglar, cantos anos van pasar.
Canta, muiñeiro, canta, día e noite sen parar, mentres se fai a fariña, as mozas queren namorar.*

A cousa non remata aquí xa que, se se quere xogar ou pasar o tempo, pódese acudir a estas adiviñas:

*Anda e non ten pés, come e non ten boca; canta fariña lle dan, toda lle parece pouca.
Andar e andar e nunca chegar.
Anda e anda, e nunca chega á súa casa.
Que cousiña, cousa será, que dá voltas encima do río e sen se mollar.
Que cousa, cousa é, que, mentres come, canta; e, se non come, cala.*

O que nos muíños se facía e falaba é sinónimo de sabedoría, tal e como se pode apreciar nestes refráns:

*Ábrete pola boca, para que en vez dunha maquía, dúas che colla.
Auga pasada non move muíño.
Andando gaña o muíño, que parado está perdido.
Tanto gana a muiñeira co que moe como co que peneira.
Non fies en maquía de muiñeiro, nin creas en comida de despenseiro.
Máis que muíño na espera, vale sobro na moega.
Muiñeiro do díaño que a fariña a fai salvado.
O muiñeiro que ve e ve, non pode ser paroleiro.
Muíño parado non gana maquía.
Cada un tira da auga para o seu muíño aínda que deixe seco o do veciño.
O que está na acea moe, e non o que vai e non volve.
Cada muíño quere a súa auga.
O crego e o muíño cantando gañan.
O que pode vai ao muíño e moe⁷⁹.*

⁷⁹ LEAL BÓVEDA, J. Mª E OUTROS: *Guía para o estudio dos muíños de auga da Terra de Caldas de Reis*. Deputación de Pontevedra. Vigo. 1995.

⁸⁰ En *Son de muñeira, Claves líricas*. Vol. II. Ps. 1.226-1.227.

A este respecto, para terras de Cotobade, en Pontevedra, Antón Fraguas falábanos de que a moenda foi considerada como lugar de festas que gozaron de duras lendas nas estimacións da moral. Por outra banda, incide en que nas visitas ás parroquias figuran as sancións que se imporían a todos aqueles que celebrasen festas nocturnas nos muíños, decretadas polo visitador eclesiástico, que se estendían á celebración de “fiadas” por xentes reunidas que pasasen do toque de oración.

Valle-Inclán, amén de “Son de muñeira” nas *Claves líricas*, faise eco de toda esta literatura popular e inclúe catro liñas, neste senso, na amentada obra que veñen resumir o seu coñecemento do tema en cuestión:

*¡fun unha noite ao muíño
cun fato de nenas novas
todas elas en camisa,
eu n'ó medio sin cirolas!* ⁸⁰

Escenas da seitura polo San Amaro. Fonte: María Jesús Reigosa.

Outro bo exemplo témolo en *Águila de Blasón, Comedias bárbaras II*, escena quinta:

... *Velada en el molino. Hay viejos que platican doctorales a la luz del candil, que cuelga de una viga ahumada, y mozos que tiantan a las mozas en el fondo oscuro, sobre el heno oloroso. En medio de la algazara la molinera plañe sus males en suspiros, y una buena curandera, cerca de la lumbre, atiende al hervor del vino con romero, mientras adoba las yerbas del monte que tienen virtud para curar el mal de ojo a las preñadas... (...) ... La fragancia del vino que hierve con el romero se difunde por la corte como un bálsamo oloroso y rústico de aldeanos y pastores que guardasen la tradición de una edad remota, crédula y feliz. Si alguna moza se duerme en la vela, luego la tienta un mozo parletano. Entre el reir de los viejos y el rosmar de las viejas, las manos atrevidas huronean bajo las faldas. LA CURANDERA sopla el hervor que levanta el vino, y en medio de la algazara plañe siempre sus males LIBERATA LA BLANCA...*⁸¹

Amén disto, fai alusións permanentes ás tarefas e construcións que interveñen no ciclo do pan. Comecemos polas sembra, as mazarocas e a fariña. En "Comedia de ensueño", *Jardín Umbrío*:

...*Milón de Arnoya era un jayán perseguido por la justicia, que vivía en el monte rodeado por siembras y majadas. En casa de mi abuela, cuandolos criados se juntaban al anochecido para desgranar mazorcas, siempre salía el cuento de Milón de Arnoia...*⁸².

En *El resplandor de la hoguera* alúdese á sega desta forma: "...*Las boinas rojas aparecían sobre los riscos. Al ver el empuje de los Cazadores, hacían fuego a pecho descubierto y se enardecían con alegres voces, como en la siega y en el zorcico...*"⁸³. Neste caso, Valle-Inclán está facendo un símil entre o acendecemento dos carlistas no seu ataque contra as tropas liberais e as tarefas co campo, aludindo ás cantigas que se facían na seitura do cereal para acompañar e acompañar a laboura. Os segadores marcaban o ritmo desta con sons o que se traducía nun incremento da produtividade aínda que tamén alixeiraba o traballo comunal.

En *Gerifaltes de antaño*, pódese ler: "...*Los rostros melados, las frentes anchas, los ojos de un alegre brío, todos tenían una apariencia de hermandad campesina, como esas cuadrillas de segadores que devoraban el pan moreno a la sombra de un camino...*"⁸⁴. Outra vez resalta o valor e a irmandade dos soldados carlistas comparándoo coas cuadrillas de segadores ós que presenta como representantes dun mundo rural solidario nas súas tarefas de explotación, idílico, esquecendo o mundo industrial que agroma na Galicia do seu tempo.

⁸¹ En *Águila de blasón, Comedias bárbaras II*. Vol. II. Ps. 368-369.

⁸² En *Comedia de ensueño, Jardín umbrío*. Vol. I. P. 310.

⁸³ En *El Resplandor de la hoguera*. Vol. I. P. 807.

⁸⁴ En *Gerifaltes de antaño*. Vol. I. P. 891.

En “Eulalia”, cando a moza deixa a barca e se quere encamiñar cara o muíño no que se verá co seu amante atópase cun fato de segadores:

una cuadrilla de segadores pasó llenándola con los gritos de su lengua visigoda. Eulalia sintió espanto de aquellos hombres curtidos, sudorosos, polvorientos, que volvían en hordas de la tierra castellana, con la hoz al hombro⁸⁵.

Do aproveitamento da palla sobrante da malla do cereal tamén se da conta en El embrujado que: “...la casa alzada con pedrusco, (estaba) cubierta con paja de maíz y envuelta en humo...”⁸⁶. As referencias ós chouzos e pallozas nestas liñas parecen evidentes así como a idealización do mundo rural.

De novo na mesma obra vólvese sobre o tema con gran coñecemento sobre o mesmo e, así, podemos ver que:

...En la casa de DON PEDRO BOLAÑO. Es la hora en que las gallinas se recogen con el gallo mocero. Arde una lumbrada de tojos en la gran cocina, ahumada de cien años, que dice con sus hornos y su vasto lar holgura y labranzas. Una vieja hila sentada debajo del candil. Los otros criados desgranar mazorcas para enviar el fruto al molino...⁸⁷

O coñecemento de Valle sobre a distribución dos elementos no interior da casa labrega amósase moi completo nesta cita.

A amentada obra é moi prolíxa en citas deste tipo como veremos a continuación. JUANA DE JUNO inquiríelle a LA OFRECIDA que non se adiante moito do limiar por mor de non embruxar o lume ó tempo que lle pregunta que conveniencia a trae. A ABUELA responde: “...cambiar maíz por pan cocido. Estas espigas que no dieron por las puertas”. Juana de Juno, activa, pregunta: “...¿Quién cosechó maíz tan cativo?” Diante do que a ABUELA contesta que si lle pon reparos á esmola que lle deron. DON PEDRO, que está atento á escena, logo de advertir á ABUELA que fale con Remigio de Cálago para que non ande en xustizas polo foral de Canabal, di: “...Que os cambien ese maíz”. A ABUELA pregunta que por canto pan ó que lle responde: “...Por un pan entero...” Queda patente neste caso a imbricación no ciclo do pan de tódalas súas construcións, é dicir, pódese ter millo pero se non temos muíño para facer fariña e forno para cocela, non teremos pan.

Labours dun mundo rural nada industrializado no que o traballo humano e a superstición seguen sendo factores primordiais.

Fontes: *The Hispanic Society of America* (1924), Virxilio Vieitez.

⁸⁵ En *Corte de amor, Eulalia*. Vol. I. P. 141.

⁸⁶ *Retablo de la avaricia, la lujuria y la muerte*. Vol. II. P. 1.148.

⁸⁷ *Ibidem*. P. 1.160.

Mallando millo e aventando cebada, traballos previos para levar o gran ó muiño. A presenza da muller nas labores agrícolas é sempiterna. Ambas fotos remíten-nos a un mundo pouco relacionado coa mecanización e os adiantos técnicos. Fonte: *The Hispanic Society of America* (1924).

De “Geórgica” entresacamos:

*El aire se embalsama con aromas de heno,
Y los surcos abiertos esperan el centeno,
Y en el húmedo fondo de los verdes herbales
Pacen vacas vermejas, entre niños zagales,
Cuando en la santidad azul de la mañana,
Canta húmeda de aurora la campana aldeana.*⁸⁸

De novo podemos observar a mitificación da vida aldeana.

Sobre os fornos e os hórreos (troj en castelán) hai tamén múltiples alusións. EL CABALLERO en *Romance de lobos* dilles á recua de indixentes que o acompañan: “... ;No son sus culpas las que necesitan perdón, son las mías! Todo el maíz que haya en la troje se repartirá entre vosotros. (...). Las casas en llamas serán hornos mejores para vuestra hambre que hornos de pan...”⁸⁹. Máis adiante, BENITA LA COSTURERA ordéalle á LA REBOLA que: “... Lo mismo tiene que seas tú. En un vuelva vas al horno de la Curuja... Es mandato del Señor Don Juan Manuel. Te llegas, y dices que toda la hornada la traiga a la casona, que es para repartir entre los pobres... A luego, subiráse vino de la bodega y mataranse doce palomas en el palomar...”⁹⁰. Na escena quinta de *Romance de Lobos* faise ver que: “...La hueste de mendigos descansa al sol ante el portal de la casona y se tiende por la orilla del camino aldeano. Sobre la veleta del hórreo, el gallo clarinea, en el sol, dorado y soberbio...”⁹¹.

Na Jornada segunda, escena primeira de *Divinas palabras* temos:

*...Lugar de condes. Viejo caserío con palios de vid ante las puertas. Eras con hórreos y almiarés. (...). Sombras con faroles entran y salen en los establos oscuros, portando brazadas de yerba. Cuece la borona en algún horno, y el humo de las jaras monteses perfuma el casal que despierta...*⁹²

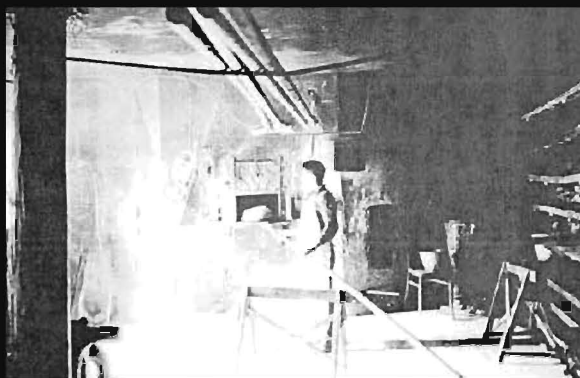
⁸⁸ En “Geórgica”. Vol. II. P. 1.214

⁸⁹ En *Romance de lobos*. Vol. II. P. 466.

⁹⁰ *Ibidem*. P. 466.

⁹¹ *Romance de lobos*. Vol. II. P. 514.

⁹² En *Divinas palabras*. Vol. II. P. 545.

MARUXIÑA dille a ANXELO na xornada primeira de El embrujado: “... *Salúdate para espantar malas ideas! Calienta el horno con el capricho del viejo Bolaño...*”⁹³.

En *Claves líricas*, “Lirio franciscano” temos un fermoso poema:

*En un campo de rosas
Tendrás tu cena mística, Al final del camino:
Pan sin acedo y vino
De la viña eucarística.
¡Y en las palmas llagadas
Habrá una rosa mística...*⁹⁴

Do mesmo xeito, en “Rosa matinal” vemos:

*... el agrio vino, las melosas niñas,
La vaca familiar, el pan acedo,
Un grato son de flauta entre las viñas,
Y un místico ensalmar en el robledo.
El dionisiaco don de los molinos
Enciende las divinas represalias,
Y junta ramos celtas y latinos.
en trocaicos cantares de faunalias...*⁹⁵

O pan cítase outra vez en *El resplandor de la hoguera* facendo unha semellanza co xergón no que dormen as dúas monxas: “...*Las monjas durmieron en el sobrado, las dos en una cama con sábanas de hilo casero, bien espliegadas, y jergón de maíz hopado y esponjado como el pan de fiesta al salir del horno...*”⁹⁶. O crego Santa Cruz, *Resplandor de la hoguera*, quixo castigar á vila porque consentise á tropa republicana sacar bagaxes e racións. Despois de escoitalos un intre, “...*mientras bebía un vaso de vino y tomaba una rebanada de pan blanco, les mandó dar cincuenta palos en la Plaza de los Fueros...*”. Na mesma obra, tendo sitiada á cidade: “...*A las doce, los voluntarios fueron racionados en las trincheras, ración de balas, vino mosto y pan caliente, que recibieron relinchando...*”⁹⁷.

En definitiva, Valle-Inclán, tal e como anota Lavaud, idealiza todo o que ten relación cos muíños; as paraxes onde se instalan, a moenda, as relacións entre aforados e foreiros,

Carro de feo e escea cocendo pan en San Clodio, Ourense. O pan convértese en elemento vertebrador das comunidades rurais e a súa posesión ou non dará a vida ou a morte. Fonte: *The Hispanic Society of America* (1924).

⁹³ En *Retablo de la avaricia, la lujuria y la muerte*. Vol. II. P. 1.149.

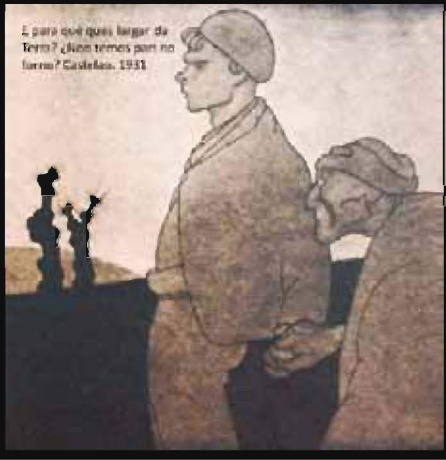
⁹⁴ En “Lirio franciscano.” Vol. II. P. 1.225

⁹⁵ En “Rosa matinal”. Vol. II. P. 1.234.

⁹⁶ En *El resplandor de la hoguera*. Vol. I. P. 816.

⁹⁷ *Ibidem*. P. 834.

¿Para qué quer llegar da Terra? ¿Aun temos pan no forno? Castela. 1931

O vello conta que con ter pan é suficiente para que o fillo non emigre, manifestando así a importancia do pan dentro das comunidades aldeás. Castela. 1931.

as relacións sociais no seu interior, dálle un ton romántico tanto ás muiñeiras como ós muiñeiros, presentándoos como xente humilde, traballadora, honrada, mesmo no caso do muiñeiro que forma parte das partidas carlistas outórgalle un

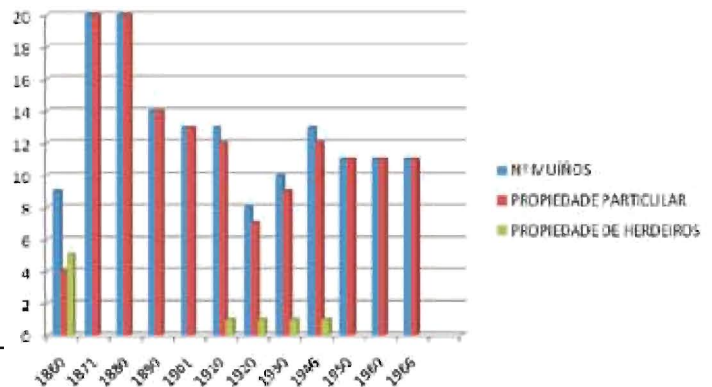
certo grao de peso dentro do grupo, fala da fermosura dos cabelos brancos e das propias muiñeiras, pero é indubidable que posúe un gran coñecemento de toda a idiosincrasia que rodea a estes aparellos molturadores. Pero tampouco esquece todo aquí

relativo ás tarefas do campo e ás demais construcións que interveñen no ciclo do pan; eiras, hórreos e fornos.

3. Os muiños no concello de Vilanova. Unha análise cuantitativa. 1845-1966.

Número de muiños e tipo de propiedade			
Ano	Nº muiños	Propiedade particular	Propiedade herdeiros
1860	9	4	5
1871	20	20	
1880	20	20	
1890	14	14	
1901	13	13	
1910	13	12	1
1920	8	7	1
1930	10	9	1
1946	13	12	1
1950	11	11	
1960	11	11	
1966	11	11	
Totais	153	144	9

FONTE: Libros de Matrícula Industrial do Concello de Vilanova (1845-1968). Datos facilitados por José Miguel Ventoso, Arqueiro municipal. Elaboración de José María Leal Bóveda.

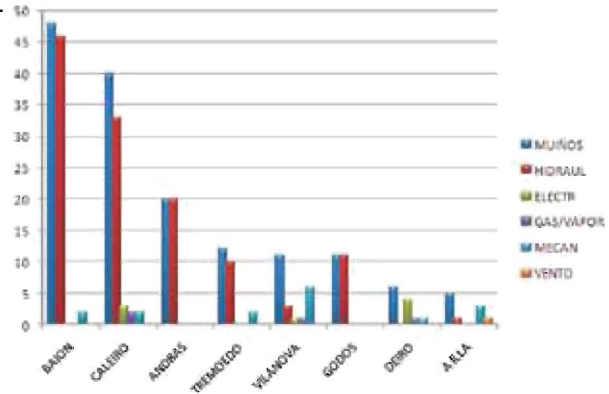
Fonte: elaboración propia.

Muíños por parroquias e tipos de muíños						
Parroq.	Muíños	Hidrául	Eléct	Gas/vapor	Mecán	Vento
Baión	48	46			2	
Caleiro	40	33	3	2	2	
András	20	20				
Tremoedo	12	10			2	
Vilanova	11	3	1	1	6	
Godos	11	11				
Deiro	6		4	1	1	
A Illa	5	1 (maré)			3	1
Totais	153	124	8	4	16	1

FONTE: Libros de Matrícula Industrial do Concello de Vilanova (1845-1968). Datos facilitados por José Miguel Ventoso, Arqueiro municipal. Elaboración de José María Leal Bóveda.

Fonte: elaboración propia.

Á vista dos datos, todo parece indicar que Valle-Inclán tiña moita materia prima na que se inspirar. En efecto, se acudimos ó Libro da Matricula Industrial do concello para o intervalo 1845-1968, e ó Catastro de Ensenada, podemos observar que Vilanova conta cun número importante de muíños, en función, nunha primeira aproximación, da presenza dun colector que vertebra a rede fluvial da bisbarra, é dicir; o río Umia. Os múltiples ríos e regatos subsidiarios ou aqueles que dende al alturas do Castrove ou Lobeira evacúan as súas augas na Ría farán o resto.

A análise da gráfica do número de muíños por ano e de tipo de propiedade, amósanos unha etapa ascendente dende 1845 cun cumio nas décadas dos 70 e 80, para ir descendo paulatinamente cara os anos 20 nos que chegan ó seu mínimo e volven a repuntar nos 30 e 40, cumio no 46 datas de período autárquico, para estabilizarse nos 50-60 cando desaparecen da matrícula industrial, en concreto no 1968.

As causas do ascenso entre os anos 70 e 80 do século XIX teñen que ver coas datas dos primeiros intentos de remisión foral a través das primeiras medidas legislativas que conlevan que os labregos vaian accedendo lentamente á propiedade fa terra que traballaban finisecularmente. Os cartos para as redencións chegarán da emigración americana que se invisten en mercaldas parcelas anteditas. O acceso á propiedade plena trae consigo a proliferación de muíños por todo o territorio galego tal e como demostra Leal Bóveda (1995, 1999, 2012)⁹⁸. No período de entreséculos ata a década dos 20 do XX decae o número de construcións, curiosamente

⁹⁸ Ver bibliografía citada do autor.

nunhas datas nas que o proceso redencionista adquire a súa meirande significación, pero temos que ter en conta que o pleno dereito sobre a propiedade vai parello cun ritmo acelerado de mecanización e modernización do agro galego, caracterizado, entre outras cousas, pola introdución da maquinaria nas explotacións. Neste senso, os vellos muíños hidráulicos van deixando paso a aqueles movido por enerxías como a electricidade ou o vapor de auga por combustión, neste caso fundamentalmente, de gas e menos de carbón. Outras formas de provocala combustión necesaria era a queima de restrollos e despoxos do monte.

O repunte dos anos 40, logo do período de Guerra Civil está en consonancia co período autárquico que conduce a un estado español bloqueado nas súas relacións exteriores e xirado cara dentro das súas fronteiras no económico. O control da produción fariñeira polo Servicio Nacional do Trigo favorecerá o estraperlo de fariña polo que sería moi acertado considerar que, como indica Leal Bóveda en obras xa citadas, as cifras oficiais de muíños matriculados legalmente se multiplicase grandemente ou que os legalizados moesen máis do declarado. A partires destas datas, fin da Autarquía e posta en marcha do Plan de Estabilización do 59, a vida rural tradicional decae pola masiva emigración a Europa e ás cidades co que os patriarcais muíños de auga van deixando de moer e as súas pedras son invadidas polas silvas e a madeira e o ferro pola couza e o óxido.

Outras conclusións que se poden tirar dos datos anteditos serían que se ben é certo que a partires de 1890 se reduce o número de muíños, tamén o é que aumenta o número de moas dos que seguen moendo co que a produción non so non se resentirá senón que haberá de incrementarse. Ó mesmo tempo, ascende o número de meses de moenda ó longo do ano e se ata o de agora predominaban os tres de actividade, agora pasaremos a facelo de tres a seis meses ó ano. Ó mesmo tempo, vanse introducindo as novas fontes de enerxía que fan mover as moas e o auga de regato van deixando paso ó gas (1910 e 1926), á electricidade (1923) ou a enerxía mecánica (1935) de tracción manual sobre un émbolo cravado na moa. Estas serán as máquinas que predominen na Autarquía o que fará que, se ben nun principio as vilas da costa non contaran con artefactos de moenda, agora se especialicen nesta actividade, como Vilanova ou a Illa.

Por parroquias temos un claro predominio de Baión onde proliferan os muíños en orde á presenza do río Umia e os seus afluentes e en iguais circunstancias podemos falar de Godos, Tremoedo ou Andrés. A enerxía hidráulica predomina tamén en Caleiro pero neste caso debida ás correntes que dende Lobeira ou o Castrove verten cara a ría de Arousa as súas augas. Pola contra, tanto en Vilanova como en Deiro, parroquias costeiras a partires da década dos 10-20 do século XX e sobre todo nos anos 40, florecen as máquinas movidas por vapor de auga, a carbón, nun principio e logo a restrollos, gas, a electricidade ou de forma mecánica ou manual. De 153 muíños matriculados entre 1845-1968, 124 son hidráulicos, 11 mecánicos, 10 a gas e 8 eléctricos. Neste senso, chama a atención o caso da Illa onde podemos atopar un de vento e outro de maré, ou movido polo fluxo reflujo das mareas.

Muíños da Pantrigueira, Currás. O nome fai alusión ó tipo de fariña e de pan que alí se moía e facía; fariña albeira e pan de trigo. Hoxe están nun estado de deterioro e abandono total. Na foto da dereita observamos unha cruz na xamba da porta. Eran elementos profilácticos que se poñían a modo de protección da fariña que había dentro, para que non se perdera, acedificara, fora roubada, comida polos ratos, etc. Dela dependía o pan de toda a familia e o non telo implicaba a fame. Son moi comúns por toda Galicia como símbolo da cristianización pero tamén podemos atopar elementos paganizantes como tréscelos, etc.

Polo tipo de propiedade, temos un predominio absoluto das máquinas particulares dedicadas á moenda con pago por maquiá, 144 dun total de 153, mentres que os de propiedade comunal, de herdeiros ou repartido entre varios membros da familia, son minoría, 9 sobre o mesmo total. Delo se deduce unha marca especializada funcional do muíño como aparato usado con fins económicos, pero cun definido matiz protoindustrial xa que a meirande parte dos pagos faise en especie, maquiá, e non en cartos. A partires dos anos 10-20 do XX coa introdución das novas enerxías a moenda comeza a cobrarse tamén en diñeiro, agás nos anos de postguerra, co que a comercialización da fariña empeza a ter tinxiduras mercantís.

En definitiva, Valle-Inclán, tiña moito gran de cereal para facer súa tanta fariña literaria.

4. Fontes e bibliografía.

- AGUIRRE SORONDO, A.: "Una pieza en la arqueología industrial: el molino". En *1ª Jornadas sobre la protección y revalorización del patrimonio industrial*. 1982.
- "Tratado de Molinología. Los molinos en Guipúzcoa". Fundación José Miguel de Barandiarán. San Sebastián 1988.
- ALLEGUE, GONZALO: "De damas e frailes". En *Cuadrante*, nº 7. 2000. Ps. 29-48.
- ALONSO ÁLVAREZ, LUIS: "Industria y conflictos sociales en la Galicia del antiguo régimen. 1750-1830". Arealonga. Akal. Madrid. 1976.
- ARCHIVO GENERAL DE SIMANCAS: "Respuestas Generales del Catastro del Marqués de la Ensenada, 1750-1754". 13.000 localidades, 545 vols., conservados no Archivo General de Simancas, microfilmados na década de 1980 e dixitalizados en 2004 y 2005 cun total de 350.000 imaxes, Ministerio de Cultura del Gobierno de España, Madrid. Disponible en Internet: <http://pares.mcu.es/Catastro>. Hoxe existen copias, dixitalizada e escrita, no Arquivo do Concello de Vilanova de Arousa.
- ARQUIVO Persoal de José María Leal Bóveda.
- BAS LÓPEZ, BEGOÑA: "As construcións populares: un tema de etnografía en Galicia". *Cadernos do Seminario de Sargadelos*. Edicións do Castro. Sada. 1983.
- "Muíños de marés e de vento en Galicia". Pontevedra. 1991.
- CHARLÍN PÉREZ, FCO. XAVIER: "Preitos e revoltas na Galicia de Valle-Inclán". En *Cuadrante*. Nº 5. 2000. Ps. 5-36.
- "Acerca del entorno familiar y geográfico del joven Valle-Inclán: mitos y realidad". En *Simposio Valle-Inclán: raíz, universalidad y vanguardia*. *Revista ADE-Teatro*, número 143. 2012. En prensa.
- CONCELLO DE XOVE: "Xove noutros tempos". 2 vol. Departamento de Servicios Sociais do Concello de Xove. 2002.
- CORNIDE, J.: "Memoria sobre la pesca en Galicia". Madrid. 1774.
- DÍAZ DE RÁBAGO. JOAQUÍN: "La industria de la pesca en Galicia. Estudio sociológico". Fundación Pedro Barrié de la Maza. Conde de Fenosa. Gaesa. La Coruña. 1989. P. 17.
- EIRAS ROEL, A.: "Un vecindario de población y de estadística en el siglo XVIII". *Cadernos de Estudios Gallegos*. 1969. T. XXIV. Ps. 489-527.
- FARIÑA JAMARDO, XOSÉ: "Orixe, nacemento e evolución dos concellos pontevedreses". Deputación de Pontevedra. 1996.
- FERNÁNDEZ PRIETO, L.: "Labregos con ciencia. Estado, sociedade e innovación tecnolóxica na agricultura galega, 1850-1939". Vigo. Xerais. 1992.
- GALHANO, F.: "Moíños e azenhas de Portugal". Associação Portuguesa de Amigos dos Moíños. Lisboa. 1985.
- GARCÍA DE LA CONCHA (DIR.): "Ramón María del Valle Inclán. Obra completa". II Vol.

- Victor García de la Concha, Director. Espasa Calpe. Madrid. 2007.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, JESÚS: "Organización del espacio y economía rural en la España Atlántica". Siglo XXI. Madrid. 1975.
- GONZÁLEZ LÓPEZ, E.: "Luis López Ballesteros (1782-1853). Ministro de Hacienda de Fernando VII". Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña. 1987.
- LAVAUD-FAGE, ELIANE: "Un motivo folclórico en la narrativa de Valle-Inclán: el molino". En GARCÍA DE LA TORRE, J. M. (Ed.): "Diálogos hispánicos de Amsterdam. Nº 7. Valle-Inclán (1866-1936). Creación y lenguaje". Rodopi. Amsterdam. 1988. Ps. 39-48.
- LEAL BÓVEDA, JOSÉ MARÍA: "As construcións do ciclo do pan na Mariña de Lugo". Excma. Deputación de Lugo. Deputación de Lugo. 2012.
- "Breves apuntamentos para a Historia gráfica de Vilanova". Bañosprint. 2011.
  - "Os hórreos da Terra de Caldas de Reis". Deputación de Pontevedra. Vigo. 1998.
  - "Guía para o estudio dos muiños de auga da Terra de Caldas de Reis". Deputación de Pontevedra. 1995, con versión en castelán: "Guía metodológica para el estudio de los molinos de agua de la Tierra de Caldas de Reis". En *Escola Crítica*. A coruña. 1993.
  - "A literatura oral do ciclo do pan. Unha escolma arbitraria". En *Pontenorga*. Deputación de Pontevedra. 1998.
  - "Las construcciones del ciclo del pan y el Servicio Nacional del Trigo en la Mariña de Lugo". En *Terra*, nº 6. SGX e Universidade de Santiago de Compostela. 2002.
  - "Guía metodológica para el estudio de las construcciones del ciclo del pan en la Mariña de Lugo". En *Revista de investigación en educación*. Deputación de Pontevedra, Facultade de Ciencias da Eduación de Pontevedra. Pontevedra. 2004.
  - "O Servicio Nacional del Trigo e o control da produccion fariñeira da postguerra. O caso da Mariña de Lugo". En *Pontevedra*, nº 18. Deputación de Pontevedra. 2002.
- LEAL BÓVEDA, J. M^a., ACHA BARRAL, ROCÍO: "Patrimonio rural do Salnés". Deputación de Pontevedra. 2002.
- LEAL BÓVEDA, J. M^a; VENTOSO MARTÍNEZ, JOSÉ: "Das Desamortizacións á crise finisecular. O periclitir da fidalguía galega -O caso dos Peña Cardecid e Saco Bolaño- e a venda dos foros do "Agro das Sinas" por Valle-Inclán en 1923 en Vilanova de Arousa". En *Cuadrante*, nº 22. 2011. Ps. 67-122.
- LEAL BÓVEDA, J. M^a; TORRADO RAMÓN: "Aspectos socioeconómicos da Vilanova de Valle-Inclán". En *Cuadrante*, nº 0. 2000. Ps. 28-29.
- LIBROS DE ACORDOS DE PLENOS do Concello de Vilanova de Arousa. 1833-1969.
- LIBROS DE MATRÍCULA INDUSTRIAL do Concello de Vilanova de Arousa. 1845-1969.
- LUCAS LABRADA, J.: "Descripción económica del Reino de Galicia". Ferrol. 1804. Reed. Galaxia. 1971.
- MAÍZ, RAMÓN: "O Rexionalismo galego: organizacion e ideoloxía (1886-1907)". A Coruña. Edicions do Castro, 1984.
- MARTÍNEZ DOMÍNGUEZ, BLANCA: "A desamortización eclesiástica durante o Trienio Liberal

- na Provincia de Lugo". En VILLARES PAZ, RAMÓN (Ed.). *Donos de seu*. Barcelona. Sotelo Blanco. 1988.
- MENÉNDEZ-VALDÉS GOLPE, E.: "Las particularidades de derecho patrimonial en el noroeste de España, ante la compilación gallega y el código civil". Becerreá. Lugo. 1964.
- MUNFORD, LEWIS: "Técnica y civilización". Alianza Universidad. Edición española de Constantino Aznar de Acevedo. 1987.
- PARDO BAZÁN, EMILIA: "Los pazos de Ulloa". Sálvora. Madrid. 1986.
- PEREIRA PAZOS, Mª C. e PREGO CANCELO, B.: "Familia del Valle Inclán: descripción del fondo documental". Universidade de Santiago de Compostela. Servizo de Publicacións e Intercambio Científico. 2008.
- PÉREZ FRANCO, NELLE; SÁNCHEZ MEITÍN, LUCÍA: "A festa no aire. Tradición e lecer no Xove de antes". Tórculo. Concello de Xove. 2006.
- PÉREZ GARCÍA, JUAN MANUEL: "Un modelo de sociedad rural de Antiguo Régimen en la Galicia costera: la Península del Salnés (Jurisdicción de la Lanzada)". Universidade de Santiago de Compostela. 1979.
- REDONDO, AGUSTÍN: "De molinos, molineros, molineras. Tradiciones folklóricas y literatura en la España del siglo de oro". En *Literatura y folklore: Problemas de intertextualidad*. Salamanca. Ediciones Universidad de Salamanca. 1983. Ps. 101-115.
- SÁNCHEZ REGUEIRO; A., SOTO FERNÁNDEZ, D.: "O patrimonio das augas. Un achegamento etnográfico á Galiza rural dos séculos XIX e XX". En *Cultura popular. Actas do Congreso*. Cámara Municipal de Maia. 2000. Separata.
- SÁÑET REGUART, ANTONIO: "Diccionario histórico de los artes de la pesca nacional". Madrid. En la imprenta de la Viúda de D. Joaquín Ibarra. 1791-1795. Exemplar da ETSI. Montes. Biblioteca. Sign: 1/59-63.
- SOBEJANO, GONZALO: "Valle Inclán frente al realismo". Biblioteca virtual Miguel de Cervantes. www.cervantes.com.
- THE HISPANIC SOCIETY OF AMERICA, CAIXA GALICIA: "Unha mirada de antano. Fotografías de Ruth Matilda Anderson en Galicia". The Hispanic Society Of America, Caixa Galicia. 2010.
- VALLEJO POUSADA, RAFAEL: "A Desamortización de Mendizábal na provincia de Pontevedra". Deputación de Pontevedra. Pontevedra. 1993.
- VÁZQUEZ SAAVEDRA, DANIEL: "La organización del trabajo en la Galicia costero-conservera: el impacto de la industrialización en Illa de Arousa, 1889-1935". Orixinal mecanografiado. 2004.
- VILLARES PAZ, RAMÓN. "Textos e materiais para a historia de Galicia". Textos Enseñanza/Crítica. Barcelona. 1990.
- "Desamortización e réxime de propiedade". A Nosa Terra. Vigo. 1994.
- VILLARES PAZ; R., FERNÁNDEZ PRIETO, L.: "La crisi agrària del final del segle XIX e l'adaptació de l'explotació pagesa gallega". En *Recerques*, 26. 1992. Ps. 89-106.

Boletín de subscripción

Subscripción á revista *Cuadrante* por un ano (2 números) a partires do número _____, incluído.
Renovación automática anual ata orde de anulación da subscripción. Cota anual: 20€ + gastos de envío (España: 4€, resto do mundo: tarifa vixente).

Suscripción a la revista *Cuadrante* por un año (2 números) a partir del número _____, inclusive.
Renovación automática anual hasta orden de anulación de la suscripción. Cuota anual: 20€ + gastos de envío (España: 4€, resto del mundo: tarifa vigente).

Nome
Nombre

DNI

Enderezo
Dirección

Código postal **Localidade** **Provincia**

Teléfono **Correo elect.**

Data: , ,
Fecha

Sinatura:
Firma

Asociación Cultural "Amigos de Valle-Inclán" Praza Os Olmos, nº 9 B 36620 Vilanova de Arousa Tlf. : 667 549 556
info@amigosdevalle.com amigosvalleinclan1@hotmail.es

Domiciliación bancaria

Nome
Nombre

con DNI , **autorizo ao Banco**
autorizo al Banco

para que a partires desta data reteñan anualmente a cantidade de 24€ da miña conta
para que a partir de esta fecha retengan anualmente la cantidad de 24€ de mi cuenta

número
número

<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------	----------------------

e abonen esta cantidade na conta da Asociación Cultural "Amigos de Valle-Inclán" en concepto de subscripción á revista "Cuadrante"

Data: , ,
Fecha

Sinatura:
Firma

Asociación Cultural "Amigos de Valle-Inclán" Praza Os Olmos, nº 9 B 36620 Vilanova de Arousa Tlf. : 667 549 556
info@amigosdevalle.com amigosvalleinclan1@hotmail.es